

ISTORIJOS ŠALTINIŲ TYRIMAI

5

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

VILNIAUS UNIVERSITETAS

ISTORIJOS ŠALTINIŲ TYRIMAI

Sudarė

Artūras Dubonis

5

LII
LIETUVOS
ISTORIJOS INSTITUTAS

VILNIUS 2014

Knygos leidybą finansavo

LIETUVOS MOKSLO TARYBA
NACIONALINĖ LITUANISTIKOS PLĖTROS 2009–2015 METŲ PROGRAMA
(Projekto finansavimo sutartis Nr. LIT-8-22)

Redaktorių kolegija:

Darius Antanavičius
(*Lietuvos istorijos institutas*)

Darius Baronas
(*Lietuvos istorijos institutas*)

Zenonas Butkus
(*Vilniaus universitetas*)

Artūras Dubonis (pirmininkas)
(*Lietuvos istorijos institutas*)

Mathias Niendorf
(*Kylio universitetas*)

Rimvydas Petrauskas
(*Vilniaus universitetas*)

Irena Valikonytė
(*Vilniaus universitetas*)

Visi leidinio straipsniai recenzuoti dviejų mokslininkų

TURINYS

Artūras Dubonis

Pratarmė 9

Straipsniai

Tomas Čelkis

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ir Vokiečių ordino sienų samprata ir delimitaciniai procesai XIII–XVI a. 11

Conception of the Frontier between The Grand Duchy of Lithuania and The Teutonic Order and Delimitation Processes in The 13th–16th Centuries.

Summary 40

Mindaugas Klovas

Privataus dokumento juridinė galia XV–XVI a. pradžioje 43

Legal Power of a Private Document in The 15th–Early 16th Century. *Summary* ... 55

Arvydas Maciulevičius

Kodėl 1495 m. iš Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės buvo išvaryti žydai?

Apie žydų išvaymo sąsajas su judaizavimo judėjimu 57

Why in 1495 Jews were Driven Away from The Grand Duchy of Lithuania?

On The Links of The Eviction of Jews to The Movement of

Judaizing Heresy. *Summary* 81

Jonas Drungilas

Pinklės atvykusiai lenkų bajorijai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisėje 1447–1588 m.: juridinių suvaržymų ištakos, raida ir funkcionavimas 85

Traps for The Incoming Polish Nobility in The Law of The Grand Duchy of Lithuania in 1447–1588: Origins, Development and Functioning of Legal

Restrictions. *Summary* 106

Darius Antanavičius

- Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės asesorių ir reliacijos teismų nutarimų vykdymas Kauno miesto taryboje XVI a. pabaigoje 107
- Pursuance of Assessors' and Relatio Courts' Rulings in Kaunas City Council in The Late 16th Century. *Summary* 145

Inga Ilarienė

- 1388 m.–XVI a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės vyskupijų viešieji notarai 147
- The Corps of Notaries Public in The Grand Duchy of Lithuania in 1388–16th Century. *Summary* 163

Martynas Jakulis

- Vilniaus katedros kapitulos pajamos XVI a. antroje pusėje–XVIII a. pajamų-išlaidų registru duomenimis 171
- Income of Vilnius Cathedral Chapter in The 16th – Late 18th Century Based on The Data of Income-Expenditure Registers. *Summary* 191

Gražina Sviderskytė

- Kodėl JAV netyrė „Lituanicos“ katastrofos? Teisiniai ir politiniai aspektai „Darius & Girch“ byloje 195
- Why the United States of America did not Investigate The Crash of „Lituanica“? Legal and Political Aspects of The “Darius & Girch” File. *Summary* 212

Šaltinių publikacijos*Олег Луцкевич*

- Орденский экземпляр договора о четырехлетнем перемирии и военной помощи между Великим Княжеством Литовским и Тевтонским орденом (31 октября 1382 г.) 215
- The Order's Copy of The Treaty of Four-Year Peace and Military Assistance between The Grand Duchy of Lithuania and The Teutonic Order (31 October 1382). *Summary* 232

Laimontas Karalius

- 1554 metų Balninkų dvaro valakų matavimo registras 233
- Wallach Measurement Register of Balninkai Estate of 1554. *Summary* 265

Diskusija*Elmantas Meilus*

- 1 – 2 = –1? (Atsakymas į Aivo Ragauskio „diskusiją“) 267
- 1 – 2 = –1? (A Reply to Aivas Ragauskas’ “Debate”). *Summary* 278

Ramunė Šmigelskytė-Stukienė

- Aštuonioliktojo amžiaus šaltinių publikavimas Lietuvoje: pasiekimai ir
 problemos 279
- Publication of Sources of the 18th Century in Lithuania: Traditions and
 Challenges. *Summary* 295

Anotacijos. Recenzijos

- 1413 m. Horodlės aktai (dokumentai ir tyrinėjimai) = Akty Horodelskie z 1413 roku (Dokumenty i studia)*, sudarė / pod redakcją J. Kiaupienė ir L. Korczak; parengė / opracowali J. Kiaupienė, L. Korczak, P. Rabiej, E. Rimša ir J. Wroniszewski (serija: *Lietuvos užsienio politikos dokumentai. XIII–XVIII a.*), Vilnius, Kraków: LII leidykla, 2013. – 543 p. – (*Mindaugas Klovas*) 297
- Луцька замкова книга 1560–1561 рр.*, підготували до видання В. М. Мойсієнко, В. В. Поліщук (serija: *Пам’ятки Української мови. Серія актових документів і грамот*), Луцьк, 2013. – 733 с. – (*Darius Vilimas*) 301
- 1812 metų Lietuvos laikinosios vyriausybės komisijos posėdžių protokolai*, parengė V. Pugačiauskas, Vilnius: LII leidykla, 2012. – 358 p. – (*V. P.*) 304
- Santrumpos 307
- Apie autorius 309
- Autoriams 311
- Guide for Authors 315

KODĖL 1495 M. IŠ LIETUVOS DIDŽIOSIOS
KUNIGAİKŠTYSTĖS BUVO IŠVARYTI ŽYDAI?
APIE ŽYDŲ IŠVARYMO SĄSAJAS SU
JUDAIZAVIMO JUDĖJIMU

Arvydas Maciulevičius

Įvadas

Lietuvos didysis kunigaikštis Aleksandras 1495 m. spalio 4 d. dokumente patvirtino visų žydų išvarymo iš Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės faktą – *kuomet įsakėme žydus iš mūsų žemės išvaryti*¹. Taigi praėjus kiek daugiau nei šimtui metų po pirmosios Ldk Vytauto privilegijos Brastos žydams (1388 m.), aštuonerius metus buvo pertrauktas žydų bendruomenių egzistavimas LDK teritorijoje. Valstybėje jau spejusiems įsigyventi žydams valdovas iškėlė ultimatumą: šalyje norintys pasilikti žydai privalėjo krikštytis². Išlikę šaltiniai rodo, kad tokių žydų atsirado nedaug³ ir absoliuti dauguma pasirinko tremtį. Iš karto po LDK žydų išvarymo Lietuvos Metrikoje pasirodė pirmieji „naujakrikštų“ *новокрещеный новокрещонный* paminėjimai⁴. Nėra jokių abejonų, kad šie žmonės ir buvo valdovo įsakymui krikštytis paklusę žydai (arba karaimai, nes išvarymo ediktas galiojo ir jiems). Įdomu tai, kad

¹ *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494–1506). Užrašymų knyga 6*, par. A. Baliulis, Vilnius, 2007, nr. 133, p. 119: „Ино коли есмо казали жидовъ зъ земли нашео вон выгнати [...]“ Žydų išvarymo iš Lietuvos faktą patvirtina ir daugiau Ldk Aleksandro valdymo laikotarpio LM dokumentų, susijusių su išvartų žydų nuosavybės teisės perleidimu įvairiems asmenims. Žydų išvarymo šaltinių kompleksą paskelbė rusų istorikas Sergejus Beršadskis, žr. С. А. Бершадский, *Документы и регесты къ истории литовскихъ евреевъ*, t. 1, Санкт Петербург, 1882, nr. 27–41.

² Šaltiniai patvirtina faktą, kad norintiems pasilikti žydams buvo iškelta krikšto sąlyga. Pavyzdžiui, 1495 m. gegužės 17 d. su Trakų žydu Simcha Marchajevičiumi buvo sudaryta nauja Kryčevo maito nuomos sutartis, kadangi ankstesnė nutrūko dėl žydų išvarymo iš LDK. Naujas sandoris sudarytas kaip tik todėl, kad žydas *ką tik apsikrikštijo* „[...] и тыми разы он вступил у веру хрестиянскую“, žr. *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6*, nr. 381, p. 239.

³ Greta apsikrikštijusio Trakų žydo Simchos Marchajevičiaus, LM aktuose taip pat minimi LDK maitinės nuomojantys Teodoras, Petras ir Ivanas Naujakrikštai, žr. *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6*, nr. 254, 383, 384, 393, 397, 404, 422, 427, 466, 467, 505, 506. Teodorą ir Petrą Naujakrikštą siejo ir giminytės ryšys: Petras buvo Teodoro žentas.

⁴ Pavyzdžiui, iš jų šaltiniuose paminėti Ivanas, Petras ir Fiodoras, taip pat vienintelė apsikrikštijusi žydė Ona.

vienam iš jų netgi pavyko padaryti karjerą miesto savivaldos struktūrose ir gauti Minsko vaito pareigas⁵. Kaip rodo Ivano Naujakrikšto pavyzdys, apsikrikštiję žydai sėkmingai prisitaikė prie naujų socialinių sąlygų. 1498 m. jis jau buvo vedęs Ivaškos Rozciničiaus dukterį Opraniją ir teisėsi dėl jai priklausančios tėvonijos su Putivlio bajoru Senka Žerebiatičiumi, vedusiu našlę Ivaškos žmoną⁶. Tai liudija, kad nedidelei apsikrikštijusių žydų grupei valstybės pasiūlytas socialinės integracijos modelis buvo priimtinas ir abipusiškai naudingas. Krikštas garantavo ypatingą valdovo globą ir sudarė sąlygas toliau plėtoti verslą. Kita vertus, krikščioniškai valstybei žydų krikšto atvejai buvo ideologiškai svarbūs siekiant parodyti simbolinę dominuojančios religijos pergalę prieš judaizmą⁷.

Žydų išvaramo iš LDK temos tyrimus komplikuoja šaltiniuose menkai atspindėtos šio įvykio aplinkybės. Ilgametės mokslininkų pastangos surasti Aleksandro Jogailaičio paskelbtą LDK žydų išvaramo dokumentą patirdavo nesėkmę, todėl šiandien manoma, kad jis neišliko⁸. Klausimas, kodėl tarp su žydų tremtimi iš LDK žemių susijusių LM aktų nėra svarbiausio – išvaramo įsakymo, – lieka neatsakytas. Vis dėlto akivaizdu, kad LDK centrinės valdžios iniciatyva išvaramo procedūra buvo gerai organizuota. Apie ją nieko nebūtume sužinoję, jei ne vieno iš tremtinių – Kijevo rabino Mozės ben Jokūbo ha-Goleh (istorinėje literatūroje žinomo ir kaip Mozė Tremtinys) – pasakojimas. Charakteringa ir tai, kad XV a. pažengęs valstybės teritorializacijos procesas palengvino užduotį LDK pareigūnams praktiškai įgyvendinti išvaramo įsaką skirtingu atstumu nuo sostinės nutolusiose ir žydų apgyventose vietovėse: Trakuose, Lietuvos Brastoje, Gardine, Lucke ir Kijeve.

Pirmasis apie LDK žydų išvaramą istorinėje literatūroje kalbėjo Tadeušas Čackis⁹, tačiau jis klaidingai manė, kad žydai buvo išvaryti tik iš Gardino. Žydų

⁵ 1503 m. Minsko vaito pareigas gavo Ivanas Naujakrikštas, žr. *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6*, nr. 505, 506, p. 296–297.

⁶ *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6*, nr. 254, p. 173: „Ино тую Опраню понял за себе Иванъ Новокрещеныи, а Ульяна ещо не замужом а мешкает во Ивана ж [...]“

⁷ Pavyzdžiui, Naugardo arkivyskupas Genadijus Gonzovas laiške Maskvos metropolitui Zosimai šlovino Ispanijos karalių Ferdinandą, kuris *išvalė savo žemę nuo žydiškų erezijų, o šlovė apie jį pasklido visose lotynų tikybos žemėse*, žr. А. Д. Седельников, „Рассказ 1490 г. об инквизиции“, *Труды комиссии по древнерусской литературе Академии наук*, t. 1, Ленинград, 1934, p. 50–51. Čia turima omenyje Ispanijoje susiformavusi ir valstybės remiama inkvizicija, apie kurią Genadijui Gonzovui 1480 m. pranešė Naugarde apsilankęs imperatoriaus Maksimiljono I pasiuntinys Georgas iš Tūro.

⁸ K. Pietkiewicz, *Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka. Studia nad dziejami państwa i społeczeństwa na przełomie XV i XVI wieku*, Poznań, 1995, p. 161. Žydų išvaramo iš Lietuvos dokumento nesėkmingai ieškojo S. Beršadskis. Jis neapsiribojo šaltinio paieška LM, tačiau mėgino jį rasti 1492–1503 m. Drohičino teismo aktų knygoje, kadangi kiti LDK vietiniai teismai susiformavo po 1539 m. Istoriko spėjimas, kad LDK žydų išvaramo įsakas galėjo būti įrašytas vietinio teismo aktų knygoje, vis dėlto nepasitvirtino, žr. С. А. Бершадский, *Литовские евреи. История их юридического и общественного положения в Литве от Витовта до Люблинской унии*, Санкт Петербург, 1883, p. 252.

⁹ Ten pat, p. 250.

istorikas Abrahamas Harkavis neanalizavo 1495 m. žydų išvarymo iš LDK priežasčių, bet nurodė faktiškai visus šio įvykio paminėjimus žydų ir karaimų šaltiniuose (XVI–XVIII a.)¹⁰. Pirmieji konceptualūs bandymai sužinoti žydų išvarymo iš LDK priežastis sietini su rusų teisės istoriko Sergejaus Beršadskio Lietuvos žydų istorijos tyrimais¹¹. Kadangi LDK žydų tremties priežasčių istoriografinės hipotezės aptariamoms atskirame skyriuje, įvade jų plačiau neanalizuosime.

Nepaisant tyrėjų dėmesio LDK žydų išvarymui, vis dėlto egzistuoja dar daug klausimų, į kuriuos istoriografijoje aiškiau neatsakyta. Pirmiausia, ar galėjo LDK imituoti 1492 m. žydų išvarymo iš Ispanijos įsakymą ir akiai sekti jo pavyzdžiu? Ar vis dėlto 1495 m. baniciją LDK žydams nulėmė kokios nors lokalinės priežastys ir tik tuomet buvo pasiremta Ispanijos įvykių analogija? Istoriografijoje taip pat menkai aptartas XV a. antrosios pusės europinis kontekstas, nenustatyta tikslesnė žydų išvarymo iš LDK data, nesvarstyta, kokioje aplinkoje subrendo sprendimas išvaryti Lietuvos žydus ir kas buvo jo pagrindiniai iniciatoriai? Atsakymų į šiuos klausimus ir ieškoma šiame tekste. Kita vertus, pagrindinis šio straipsnio tikslas – bandyti atsakyti į klausimą, ar galėjo žydai Aleksandro Jogailaičio įsakymu būti išvaryti iš LDK dėl judaizavimo apraiškų, kurias netiesiogiai atspindėjo judaizavimo judėjimo sklaida Maskvos valstybėje? Norėdami pagrįsti šią hipotezę, privalome išsiaiškinti dar kelis dalykus: ar galima daryti prielaidą, kad XV a. antrojoje pusėje Kijeve buvo paplitę kažkas panašaus į judaizavimo judėjimą Maskvoje? Kas buvo XV a. antrojoje pusėje Kijevo žydo Scharijos atliktų filosofinių tekstų vertimo iš hebrajų į rusėnų kalbą užsakovas ir kokių tikslų buvo verčiama? Kokiomis aplinkybėmis, ir kada LDK centrinė valdžia galėjo sužinoti apie LDK žydų įtaką judaizavimo judėjimui Maskvoje?

Šis klausimas skatina formuluoti dar kelias tyrimo problemas. Kokios priežastys nulėmė Kijevo žydo Scharijos įgyvendintą hebrajiškų tekstų vertimo į rusėnų kalbą projektą? Kas galėjo būti šių vertimų užsakovas ir kokiai auditorijai jie buvo skirti? Atsakymai į šiuos klausimus padeda aiškiau suprasti, kodėl galima iškelti žydų išvarymo sąsajos su judaizavimo judėjimu hipotezę.

Šiame straipsnyje aptiriamas žydų išvarymo iš LDK ryšis su judaizavimo judėjimu reikalauja reiškinti aptarti plačiau. Judaizavimo fenomenas Europos istorijoje žinomas nuo Romos imperijos laikų¹². Žydų prozelitizmas Europoje buvo paplitęs ir

¹⁰ А. Я. Гаркави, „Изгнание евреев из Киева и других городов Литвы (1495–1503)“, *Книжки восхода*, nr. 5, 1900, p. 3–20.

¹¹ S. Beršadskis LDK žydų išvarymą pavadino „pirmuoju Lietuvos žydų pogromu“, žr. С. А. Бершадский, *Литовские евреи*, p. 251–265.

¹² Svarbūs darbai šia tema: M. Simon, *Verus Israel. Etude sur les relations entre Chrétiens et Juifs dans l'Empire Romain (135–425)*, Paris, 1964; R. L. Wilken, „Judaism in Roman and Christian Society“, *Journal of Religion*, t. 47, Chicago, 1967, p. 313–330.

viduramžiais¹³. Tačiau niekuomet netapo visuotinio žydų išvaymo priežastimi, kaip tai atsitiko 1492 m. Ferdinando ir Izabelės valdomoje Ispanijoje¹⁴. XV a. pabaigoje judaizavimo fenomenas pasiekė ir tolimąją Maskvą¹⁵. Šis reiškinys istoriografijoje gavo judaizavimo judėjimo pavadinimą¹⁶. Tačiau amžininkų tekstuose jis apibūdintas kaip *naujai pasirodžiusi erezija, žydiškas mąstymas, žydiškumas* arba kaip *erezija*¹⁷. Su LDK ši judėjimą sieja Kijevo žydo Scharijos asmenybė, kuris, pasak aršių erezijos priešininkų – Naugardo arkivyskupo Genadijaus ir Volokolamsko vienuolyno igumeno Josifo Volockio bei Maskvos metraščių – kaip tik ir išplatino šią ereziją už LDK ribų.

Pagrindinė mokslinė diskusija vyksta jau nuo XIX a. ir tęsiasi iki šių dienų – ar patys žydai prisidėjo prie judaizavimo judėjimo susiformavimo? Ar tai buvo erezijos oponentų specialiai sugalvota, kad būtų lengviau ją numalšinti, aiškiai identifikavus priešą – žydus, kuris (t. y. priešas) realybėje niekada neegzistavo¹⁸? Vis dėlto dabartinė šios problemos tyrimų situacija leidžia patikimai teigti: judaizavimo judėjimas Maskvoje yra tiesioginės LDK žydų veiklos rezultatas. Rusijoje šiuo teiginiu ilgą laiką buvo abejojama dėl to, kad vadinamosios „žydžiuojančiųjų“ *жидовствующие* temos mokslinis autoritetas Jakovas Luria neįžvelgė tiesioginės žydų įtakos 1470–1504 m. Maskvos valstybėje suklestėjusiam religiniame sąjūdyje. Tokios pozicijos mokslininkas laikėsi visą savo gyvenimą, nepaisydamas gausėjančių oponentų įrodymų, kad žydų indėlis čia buvo realus¹⁹. Šiame straipsnyje siekiama parodyti, kad Kijevo žydo Scharijos atlikti hebrajiškų tekstų vertimai į rusėnų kalbą, viena vertus, sietini su LDK auditorijos užsakymu, kita vertus, šių tekstų turinys netiesiogiai atspindi ir judaizavimo apraiškas.

¹³ Apie žydų prozelitizmą Europoje ankstyvaisiais ir brandžiaisiais viduramžiais, žr. M. Golb, „Jewish Proselytism – a Phenomenon in the Religious History of Early Medieval Europe“, *The Tenth Annual Rabbi Louis Feinberg Memorial Lecture*, University of Cincinnati, 1987.

¹⁴ Kaip pagrindinė žydų išvaymo iš Ispanijos priežastis Ferdinando ir Izabelės edikte buvo nurodytas žydų prozelitizmas, žr. *Documentos acerca de la expulsión de los judíos, 1474–1499*, ed. L. Suárez-Fernández, Madrid, 1964, p. 391–395.

¹⁵ XV a. pabaigoje visoje Europos teritorijoje paplito religiniai judėjimai, kurie kartais pagrįstai, o kartais dirbtinai siejami su judaizavimo fenomenu, žr. G. H. Williams, „Protestants in the Ukraine During the Period of the Polish-Lithuanian Commonwealth“, *Harvard Ukrainian Studies*, t. 2, nr. 1, Cambridge (Ma.), London, 1978, p. 46.

¹⁶ „Judaizavimo“ terminas buvo pritaikytas jau vėliau, praėjus maždaug dviem šimtams metų po erezijos atsiradimo, žr. A. Pliguzov, „Archbishop Gennadii and the Heresy of the “Judaizers”“, *Harvard Ukrainian Studies*, t. 16, Cambridge (Ma.), London, 1992, p. 269.

¹⁷ *Просветитель или обличение ересы жидовствующих: творение преподобного отца нашего Иосифа игумена Волоцкого*, Казань, 1896, p. 26, 31–32.

¹⁸ Žr. J. Klier, „Judaizing Without Jews? Moscow–Novgorod, 1470–1504“, *Culture and Identity in Muscovy, 1359–1584*, eds. G. D. Lenhoff, A. M. Kleimola, Moscow, 1997, p. 336–349.

¹⁹ M. Taube prieina išvadą, kad ryšis tarp iš hebrajų kalbos išverstų rusėniškų tekstų ir judaizuojančiųjų erezijos Maskvoje yra akivaizdus, žr. M. Taube, „The Kievan Jew Zacharia and the Astronomical Works of the Judaizers“, *Jews and Slavs*, t. 3, Jerusalem, St. Petersburg, 1995, p. 178.

Judaizavimo sąvoką čia galima apibrėžti kaip tam tikrų judaizmo religinių praktikų ir ritualų perėmimą bei taikymą kasdienėje religinėje praktikoje, kuri nesutapo su oficialia stačiatikių bažnyčios pozicija. Erezijos šalininkai buvo kaltinami: a) Jėzaus dieviškumo neigimu; b) vienuolystės išsižadėjimu; c) ikonoklazmu; d) Švč. Trejybės dogmos atmetimu. Greta šių ilgametį krikščionybės ir judaizmo konfliktą atspindinčių kaltinimų, eretikams priskirti ir kiti nusižengimai krikščionybei, leidę erezijos kritikams jos sekėjus identifikuoti kaip *žydų tikėjimo garbintojus*²⁰: apipjaustymas, šabo šventimas, Mozės tikėjimo išpažinimas, Naujojo Testamento ir Bažnyčios tėvų darbų kritika. Todėl ši erezija XV a. antrosios pusės Europos reformatoriškų religinių sąjūdžių tyrimuose yra siejama su žydų prozelitizmu ir judaizavimo fenomenu. Kita vertus, mokslininkams įtikinamai parodžius, kad žydas Scharija, su kurio atvykimu į Naugarą ir siejama naujos erezijos pradžia, yra reali istorinė asmenybė²¹, jos sąsajos su judaizmu tampa visiškai pagrįstos.

Kaip jau sakyta, iki šiol nežinomas banicijos LDK žydams dokumentas skatina istorikus remtis gretutiniais šaltiniais. Iš jų pirmiausia minėtini 1495–1503 m. laikotarpio LM aktai, padedantys rekonstruoti dalį analizuojamo reiškinių aplinkybių²². Laikino LDK žydų įsikūrimo Lenkijoje sąlygas atskleidžia 1498 m. birželio 29 d. Karūnos Metrikoje įrašytas dokumentas²³. Normatyvinius šaltinius papildė Lietuvos istoriografijoje iki šiol nežinomas ir neanalizuotas Kijevo rabino Mozės ben Jokūbo ha-Goleh asmeninis liudijimas apie Lietuvos žydus ištikusią nelaimę²⁴. Savaime suprantama, šių šaltinių nepakanka norint pagrįsti hipotezę dėl žydų išvaymo iš LDK sąsajos su judaizavimo judėjimu. Todėl straipsnyje remiamasi su judaizavimo judėjimu ir jo sklaida susijusiais šaltiniais.

²⁰ Apie tai kalbama 1488 m. vasario 13 d. Maskvos didžiojo kunigaikščio Ivano Vasiljevičiaus ir metropolito Gerontijaus rašte Naugardo arkivyskupui Genadijui, žr. *RIB*, t. 6, Санкт Петербург, 1880, nr. 114, p. 759: „Писаль еси ко мне, да и къ метрополиту, грамоту о ересехъ [...], что которые въ Новгородѣ священники и диаконы и диаки, и простые люди, жидовскую веру величаютъ, а нашу веру православную Христову хулять [...]“ [Rašei man, taip pat metropolitui raštą apie erezijas [...], kad Naugarde kai kurie dvasininkai, diakonai ir dijkai, ir paprasti žmonės žydų tikėjimą garbina, o mūsų Kristaus stačiatikių tikybą niekina].

²¹ Apie Scharijos identifikavimą su hebrajiškų tekstų vertėju, perrašinėtoju ir komentatoriumi į rusėnų kalbą, Kijevo žydu Scharija ben Aronu ha-Kohenu žr. M. Taube, „The Kievan Jew Zacharia“, p. 168–198. Pirmą kartą mokslinėje literatūroje mintį apie Scharijos vertėjo ir Scharijos erezijos pradininko tapatumą iškėlė Julius Brutzkus, „Judaisierung“, *Encyclopaedia Judaica: Das Judentum in Geschichte und Gegenwart*, t. 9, Berlin, 1932, p. 520–522.

²² Tyrinėtojai, analizuojantys straipsnyje aptariamą problemą, gali remtis S. Beršadskio šaltinių rinkiniu, kuriame paskelbti 1495–1503 m. LM aktai, С. А. Бершадский, *Документы и регесты*, nr. 27–41. Taip pat minėtina svarbi *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6* publikacija, aprėpianti 1494–1506 m.

²³ „Prorogatio libertatem Judeorum“, žr. С. А. Бершадский, *Документы и регесты*, t. 3, nr. 13.

²⁴ Rankraštis saugomas Rusijos mokslų akademijos Rytų rankraščių institute Sankt Peterburge, С 97, ff. 209a-238b. Už nuorodą dėkoju Bar-Ilano universiteto profesoriumi Y. Tzvi-Langermannui.

Žydų išvarymo iš LDK istoriografinės hipotezės

Istoriografijoje žydų išvarymo iš LDK tema, atsižvelgiant į skurdžius jos šaltinius, jau XIX a. privertė istorikus pirma gilintis į gretutinius šaltinius ir išvarymo priežasčių ieškoti LDK vidaus politikoje bei XV a. pabaigos geopolitinėje situacijoje. Vis dėlto išsamesnius aptariamo klausimo tyrimus komplikavo tai, kad žydų išvarymas buvo analizuojamas tik kaip chronologiškai ir tematiškai platesnės LDK žydų istorijos dalis. Todėl natūralu, kad mokslininkai jam negalėjo skirti daugiau dėmesio.

Pirmasis apie žydų išvarymą paskelbė Tadeusz Czackis, bet jis manė, kad iš LDK buvo išvaryti tik Gardine gyvenę žydai²⁵. Romantizmo epochos istorikas Teodoras Narbutas suformulavo legendinę žydų išvarymo iš LDK versiją. Jo teigimu, žydai buvo išvaryti todėl, kad kažkokia žydė gydydama pakenkė didžiosios kunigaikštienės Elenos vaisingumui. Ši žinia netrukus pasiekė jos tėvą, Maskvos didįjį kunigaikštį Ivaną III, kuris esą ir pareikalavo išvaryti iš LDK visus žydus²⁶. Šitą versiją sėkmingai paneigė Sergejus Beršadskis²⁷.

Išsamesni LDK žydų išvarymo tyrimai prasidėjo dar XIX a. Čia minėtina S. Beršadskio koncepcija, paveikusi visus vėlesnius istorikus, rašiusius LDK žydų išvarymo tema. Remdamasis LM aktais rusų istorikas iškėlė kelias žydų išvarymo iš LDK hipotezes, grindžiamas religine ir ekonomine argumentacija. Pirmiausia jis spėjo, kad žydų tremtį nulėmė Ldk Aleksandro pragmatinis siekis išsilaisvinti iš žydų kredito²⁸. Kita vertus, atkreipė dėmesį į žydų išvarymo datas ir Magdeburgo teisių suteikimo kai kuriems LDK miestams sutapimą, todėl tvirtino, kad Aleksandro sprendimą eliminuoti iš LDK visuomenės žydus galėjo nulemti valstybės siekis paskatinti ekonominę miestų raidą ir miestiečių luomo formavimąsi. Tačiau naujausi LDK miestų raidos tyrimai rodo, kad ši S. Beršadskio hipotezė nepagrįsta²⁹. Greta ekonominių žydų išvarymo motyvų, istorikas neatmetė ir religinio veiksnio, teigdamas, kad Aleksandro Jogailaičio sprendimą pašalinti žydus iš šalies galėjo paskatinti 1492 m. Ispanijoje paskelbtas žydų išvarymo ediktas³⁰. Galiausiai, apibendrinęs savo svarstymus, mokslininkas priėjo išvadą: „žydų išvarymo motyvas buvo religinis, tačiau po juo slėpėsi žymiai svarbesnė priežastis – finansinė didžiojo kunigaikščio priklausomybė nuo turtingų žydų.“³¹

Ekonominių ir religinių motyvų svarbą pabrėžė ir S. Beršadskio amžininkas Simonas Dubnovas. Jis išskyrė tris esmines banicijos paskelbimo priežastis: 1) katalikų spaudimą

²⁵ C. A. Бершадский, *Литовские евреи*, p. 250.

²⁶ T. Narbutt, *Dzieje narodu litewskiego*, t. 8, Wilno, 1841, p. 490.

²⁷ C. A. Бершадский, *Литовские евреи*, p. 250–251.

²⁸ Ten pat, p. 261–262.

²⁹ K. Pietkiewicz, *Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka*, p. 163, 173–200.

³⁰ C. A. Бершадский, *Литовские евреи*, p. 260, 73 išnaša.

³¹ Ten pat, p. 260–261.

Lietuvos didžiajam kunigaikščiui Aleksandrui, remiantis 1492 m. žydų išvarymo iš Ispanijos analogija; 2) Aleksandro Jogailaičio žmonos ir Maskvos didžiojo kunigaikščio Ivano III dukters Elenos įtaką; 3) LDK didikų siekį išsilaisvinti iš žydų kredito³².

Remdamasis S. Beršadskio ir S. Dubново įžvalgomis, lietuvių istorikas Augustinas Janulaitis tik pakartojo ankstesnių autorių iškeltas hipotezes ir suplakė jas su legendine T. Narbuto versija. Kaip esmines žydų išvarymo iš LDK priežastis jis akcentavo finansinius Aleksandro Jogailaičio išsipareigojimus žydų kreditoriams, krikščionybės platintojų įtaką didžiajam kunigaikščiui ir prietarus (legenda apie didžiosios kunigaikštienės Elenos vaisingumą paveikusią žydę)³³.

Naują žydų išvarymo iš LDK hipotezę, įvertindamas ankstesnių autorių argumentaciją, iškėlė lenkų istorikas Krzysztofą Pietkiewiczius. Jis žydų išvarymą iš LDK siejo su platesniu katalikų religijos protegavimu, kurio tikslas buvo pasiekti konfesinę visos šalies vienovę. Šiame kontekste K. Pietkiewiczius analizavo ir bažnytinės unijos projektus, kurie buvo dar vienas žingsnis siekiant įtvirtinti religinę krašto vienybę. Kita vertus, iš naujo vertindamas ankstesnių autorių hipotezes, lenkų istorikas atmetė ekonominių motyvų svarbą. Remdamasis XV a. pabaigos LM šaltiniais, jis priėjo išvadą, kad Aleksandro Jogailaičio valdymo metais Lietuvos žydai stipriai neišsiskyrė savo finansine galia, todėl sunkiai tikėtina, kad banicija būtų gerokai papildžiusi valstybės iždą³⁴. Dėl šios priežasties K. Pietkiewiczius teigė, kad LDK žydai pirmiausia buvo išvaryti dėl ideologinių priežasčių. Vis dėlto lenkų istoriko argumentuotai rekonstruotas religiniu požiūriu vieningos visuomenės kūrimo modelis palieka nuošalyje islamą išpažįstančią totorių bendruomenę. Tuomet galima kelti klausimą: kodėl kartu su žydais ir karaimais iš šalies nebuvo išvaryti totoriai? Pavyzdžiui, Portugalijos karalius Manuelis I, taip pat siekęs religinio valdomos karalystės grynumo, 1496 m. gruodžio 5 d. paskelbtame edikte įsakė iš šalies išvyti visus nekatalikus – žydus ir musulmonus³⁵.

Originalią LDK žydų išvarymo interpretaciją paskelbė G. Vernadskis. Analizuo- damas Ivano III politiką ir judaizuojančiųjų erezijos sklaidos aplinkybes Maskvoje, jis atkreipė dėmesį į diametraliai priešingą LDK ir Maskvos politiką žydų atžvilgiu XV a. pabaigoje. Todėl spėjo, kad žydų išvaymas iš LDK turėjo politinį atspalvį. Ypatingo dėmesio nusipelno G. Vernadskio prielaida, kad teigiamas žydų įvaizdis ir laikina judaizuojančiųjų sėkmė Maskvoje galėjo paveikti radikalų požiūrio į žydus

³² S. Dubnow, *History of the Jews in Russia and Poland. From the Beginning Until the Death of Alexander I (1825)*, t. 1, Skokie, 2001, p. 65.

³³ A. Janulaitis, *Žydai Lietuvoje: bruožai iš Lietuvos visuomenės istorijos XIV–XIX a.*, Kaunas, 1923, p. 16.

³⁴ K. Pietkiewicz, *Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka*, p. 161–165.

³⁵ A. J. Saraiva, *The Marrano Factory. The Portuguese Inquisition and Its new Christians, 1536–1765*, Leiden, 2001, p. 10–12.

pokytį Lietuvoje, galbūt net kaltinant LDK žydus prorusiška orientacija³⁶. Šiuo atžvilgiu taip pat svarbi ir Agafangelio Krymskio prielaida – LDK žydų išvaramą po Aleksandro Jogailaičio ir Elenos vedybų nulėmė Maskvos politinė įtaka³⁷.

Šiuolaikinėje istoriografijoje banicija LDK žydams interpretuojama atsižvelgiant į ekonominius ir religinius veiksmus ir tarptautinę šalies situaciją. Tačiau taip pat pripažįstama, kad, trūkstant šaltinių, sunku išskirti kurią nors vieną priežastį³⁸.

Istoriografijoje faktiškai visuotinai įsitvirtinusi idėja apie LDK žydų išvaramo sąsajas su 1492 m. įvykiais Ispanijoje³⁹. Manoma, kad Ferdinando ir Izabelės ediktas galėjo paveikti ir LDK valdžią, nusprendusią išvartyti žydus Ispanijos pavyzdžiu. Istorikai neabejoja: žinia apie žydų išvaramą iš Ispanijos pasklido visame tuometiniame krikščioniškame pasaulyje⁴⁰, todėl pagrįstai teigia, kad Vilniuje taip pat buvo žinomos žydų išvaramo iš Ispanijos aplinkybės⁴¹. Greičiausiai būtų klaidinga manyti, kad LDK tik akiai imitavo Ispanijos monarchų sprendimą.

Žydų išvaramo iš LDK europinis kontekstas

Osmanų imperijos sultonui Bajazitui II priskiriamas teiginys, kad „Ferdinandas ir Izabelė nuskurdino savo šalį išvarydami žydus, o manąją – praturtino“⁴². Šis pasakymas taikliai atspindi musulmonų imperijos valdovo požiūrį į žydus, plūstančius iš Pirėnų pusasalio į tas žemes, kuriose jiems leista laisvai gyventi. Šiuolaikinėje istoriografijoje tebesitęsia diskusijos dėl priežasčių, nulėmusių visuotinį žydų išvaramą iš Ispanijos. Istorikai įvairiai interpretuoja 1492 m. kovo 31 d. edikte oficialiai deklaruotą žydų išvaramo priežastį – judaizavimą ir jo

³⁶ G. Vernadsky, „The Heresy of the Judaizers and the Policies of Ivan III of Moscow“, *Speculum*, t. 8, nr. 4, 1933, p. 452–453.

³⁷ А. Е. Крымский, *История Туреччины*, Київ, 1924, p. 81.

³⁸ *Lietuvos žydai. Istorinė studija*, sud. V. Sirutavičius, D. Staliūnas, J. Šiaučiūnaitė-Verbickienė, Vilnius, 2012, p. 49.

³⁹ Apie žydų išvaramo iš LDK sąsajas su Ispanija pirmieji rašė S. Beršadskis ir S. Dubnovas, žr. С. А. Бершадский, *Литовские евреи*, p. 260, 73 išnaša; S. Dubnow, *op. cit.*, p. 65. Ši idėja buvo perimta ir kartojama vėlesnėje istoriografijoje, žr. *Lietuvos žydai. Istorinė studija*, p. 49; *Lietuvos istorija. Nauji horizontai: dinastija, visuomenė, valstybė. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė 1386–1529 m.*, par. J. Kiaupienė, R. Petrauskas, t. 4, Vilnius, 2009, p. 218; U. Karvelis, „Įvairiatautė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kultūra, 1251–1772“, *Lietuvos žydai 1918–1940. Prarasto pasaulio aidas*, sud. Y. Plasseraud ir H. Minczeles, Vilnius, 2000, p. 50; M. Greenbaum, *The Jews of Lithuania. A History of a Remarkable Community 1316–1945*, Jerusalem, 1995, p. 14.

⁴⁰ M. Roth, „Expulsions, Other Lands“, *Medieval Jewish Civilization. An Encyclopedia*, ed. Norman Roth, London, 2003, p. 250.

⁴¹ Tokios nuomonės laikosi K. Pietkiewicz, *Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka*, p. 161.

⁴² D. Y. Shapira Dan, „Some Notes on Jews and Turks“, *Karadeniz Araştırmaları*, t. 16, Ankara, 2008, p. 25.

keliama grėsmę katalikams, atsižvelgdami į platesnį Ferdinando ir Izabelės valdymo kontekstą⁴³.

Norėdami suprasti, kodėl XV a. pabaigoje Vakarų Europa tapo masinio žydų egzodo arena, privalome atsižvelgti į dvi svarbiausias krikščionių požiūrio į žydus transformacijas brandžiaisiais viduramžiais⁴⁴. Pirmoji ženklino žydo, kaip Dievo ir krikščionybės priešo, įvaizdžio paplitimą krikščioniškose Europos visuomenėse. Antroji buvo susijusi su krikščionių neapykanta Talmudui ir žydo, kaip iracionalaus ir eretiško asmens, traktavimu⁴⁵.

Neigiamas požiūris į žydus Vakarų Europoje susiklostė dėl šių transformacijų ir buvo žinomas dar iki žydų išvarymo iš Ispanijos⁴⁶. Tačiau socialinė situacija šalyje buvo ypatinga dėl to, kad po 1391 m. antižydiškų išpuolių čia atsirado gausi socialinė *konvertitų* grupė, kurią sudarė apsikrikštiję žydai. Grupės susiformavimas, labai netikėtas tuometinei Ispanijos katalikų bažnyčiai, XV a. sukėlė socialinę įtampą tarp „senųjų“ ir „naujųjų“ krikščionių bei žydų. Baimė, kad šalia *konvertitų* gyvenantys žydai perviliuos juos į ankstesnį tikėjimą, paklojo pamatus naujai institucijai – inkvizicijai – susiformuoti 1478–1483 m. Inkvizicija patvirtino, kad ši baimė yra pagrįsta, ir pradėjo įgyvendinti krikščionių bei žydų segregacijos įstatymus, o kraštutiniais atvejais išvarydavo pavienius žydus arba ištisas bendruomenes⁴⁷. Tačiau 1492 m. kovą Ferdinandas ir Izabelė pripažino, kad šios priemonės buvo neveiksmingos, todėl ėmėsi radikalaus sprendimo ir paskelbė baniciją visiems Ispanijos žydams⁴⁸.

⁴³ N. Roth, *Conversos, Inquisition, and the Expulsion of the Jews from Spain*, Wisconsin, 2002, p. 271–316. N. Rothas pabrėžė augančio vidutinės bajorijos priešiško žydams ir antižydiškų dominikonių pamokslų svarbą priimant lemtingą sprendimą išvaryti visus žydus iš Ispanijos, žr. ten pat, p. 315–316.

⁴⁴ Apie tai plačiau žr. A. Grabois, „The *Hebraica Veritas* and Jewish-Christian Intellectual Relations in the Twelfth Century“, *Speculum*, t. 50, 1975, p. 613–634; A. Funkenstein, „Patterns of Jewish-Christian Polemics in the Middle Ages“, *Viator*, t. 2, 1971, p. 373–382; *The Jewish-Christian Debate in the High Middle Ages. A Critical Edition of the “Nizzahon Vetus” with an Introduction Translation and Commentary*, ed. and trans. D. Berger, Philadelphia, 1979; J. Cohen, *The Friars and the Jews: The Evolution of Medieval Anti-Judaism*, Ithaca and London, 1982.

⁴⁵ Žydai buvo kaltinami tuo, kad nusigrėžė nuo Biblijos ir pirmenybę atidavė Talmudui, o tai esą reformavo pačią judaizmo religiją, sukėlė žydų neapykantą krikščionims ir panaikino visas ankstesnių krikščionių valdovų žydams suteiktas privilegijas. Antrąją krikščionių požiūrio į žydus transformaciją atspindi XIII a. paplitusios „Talmudo bylos“, neigiamo žydo įvaizdžio susiformavimas pamoksluose, akademinuose traktatuose, žydų ir krikščionių poleminiuose tekstuose ir su elgetaujančių vienuolių veikla susijusioje literatūroje.

⁴⁶ Apie tai plačiau žr. J. I. Israel, *European Jewry in the Age of Mercantilism, 1550–1750*, Portland, 1998, p. 4–28.

⁴⁷ Taip atsitiko 1483 m. sausio 1 d., kai inkvizicijos iniciatyva žydai buvo išvaryti iš Andalūzijos, žr. N. Roth, *op. cit.*, p. 282–284.

⁴⁸ E. Peters, „Jewish History and Gentile Memory: The Expulsion of 1492“, *Jewish History*, t. 9, nr. 1, p. 10.

Nors visuotinis žydų išvaramas iš valstybės teritorijos nebuvo nauja praktika Europos istorijoje⁴⁹, tačiau Pirėnų pusiasalio atvejis ypatingas dėl savo masto ir rezonanso⁵⁰. Ispanijos monarchų ediktas ženklino radiklios valstybinės politikos pradžia, palikdamas žydams tik du variantus: tremtį arba krikštą. Tiesa, mokslininkams keblumų kelia beveik iki 1492 m. Ferdinando ir Izabelės plėtotos tradicinės politikos, kuri žydams garantavo karalių globą, interpretacija. Kaip tuomet paaiškinti staiga pasikeitusią Ispanijos valdovų poros poziciją? Šiuolaikinėje historiografijoje linkstama tokį radikalų Ferdinando ir Izabelės požiūrio į žydus pokytį sieti su inkvizicija ir ypač Tomó de Torquemados veikla⁵¹. Remiantis revizionistine 1492 m. žydų išvaramo iš Ispanijos prieiga, pagrindinis vaidmuo, įtikinant Ferdinandą ir Izabelę paskelbti išvaramo ediktą, atitenka kaip tik inkvizicijai. Tokia prieiga nesureikšmina valdovų (ar vieno iš jų) asmeninės nuostatos, kaip tai buvo daroma ankstesniuose žydų išvaramo tyrimuose⁵². Mokslininkai taip pat pabrėžia, kad prie antižydiškų nuotaukų sklaidos Pirėnų pusiasalyje prisidėjo ir 1490 m. tariama krikščionio ritualinė žmogžudystė Toledė, ir 1492 m. sausio 2 d. krikščionybės triumfą rodęs musulmonų valdomos Granados užkariavimas⁵³. Religiniai Torquemados argumentai ir emocijos, kilusios po svarbios pergalės prieš musulmonus, nustelbė valdovų patarėjų įspėjimus, kokią ekonominę grėsmę valstybei kelia visuotinis žydų išvaramas. Netrukus krikščioniškoje Europoje pasklido šlovė apie Ispanijos karalių⁵⁴ ir pasiekė tolimąją Maskvą, nepaisant to, kad čia net nebuvo žinomas jo vardas⁵⁵.

⁴⁹ S. Mechoulam, „The Expulsion of the Jews from France in 1306: a Modern Fiscal Analysis“, *The Journal of European Economic History*, t. 33, nr. 3, p. 555–584.

⁵⁰ Mokslininkų skaičiavimais iš Ispanijos buvo išvaryta apie 80 000 žydų, žr. H. Kamen, „The Mediterranean and the Expulsion of Spanish Jews in 1492“, *Past and Present*, t. 119, 1988, p. 30–55. Su Ispanijos žydų išvaramu siejama Europos valstybėse nuvilnijusi žydų išvaramų prievartinio krikšto banga. Jau 1493 m. žydai buvo išvaryti iš Arlio, o 1498 m. iš Navaros, Provanso, daugelio Vokietijos žemių. Teigiama, kad 1497 m. Portugalijoje per prievartą apkrikštyta 70 000 žydų – imigrantų iš Ispanijos teritorijos, žr. J. I. Israel, *op. cit.*, p. 5–7.

⁵¹ N. Roth, *op. cit.*, p. 285–286.

⁵² F. Baer, *Die Juden im christlichen Spanien*. d. 1: Urkunden und Regesten, Berlin, 1929; B. Netanyahu, *The Marranos of Spain from the Late XIV to the Early XVI Century*, New York, 1966.

⁵³ E. Peters, *op. cit.*, p. 19.

⁵⁴ Teigiama, jog Ferdinandas iš Aragono iki paskutinės gyvenimo akimirkos tikėjo, kad jam lemta užkariauti Jeruzalę ir sugrąžinti ją krikščionims. Šiame kontekste žydų išvaramas iš Ispanijos vertintinas kaip didesnio plano, kurio tikslas nugalėti musulmonus ir susigrąžinti Jeruzalę, dalis, žr. J. Edwards, „The Friars and the Jews: Messianism in Spain and Italy Circa 1500“, *Friars and Jews in the Middle Ages and Renaissance. The Medieval Franciscans*, t. 2, eds. S. J. McMichael and S. E. Myers, Leiden, 2004, p. 275. Ypatinę Ispanijos valdovų statusą krikščioniškoje Europoje patvirtino ir popiežiaus Aleksandro VI kanceliarijoje jiems taikoma „katalikų valdovų“ samprata, rodanti ryškų Ferdinando ir Izabelės priešiškamą kitatikiams (islamui ir judaizmui) ir identifikuojanti juos kaip kovos prieš kitatikius lyderius, žr. N. Roth, *op. cit.*, p. 272.

⁵⁵ *RIB*, t. 6, nr. 115, p. 775–776: „Сказывалъ ми посоль цесаревъ про шпанского короля, как онъ своєю очистилъ землю.“ [Pasakojo man imperatoriaus pasiuntinys apie Ispanijos karalių, kaip jis

Vėlyvaisiais viduramžiais Europoje svarbų vaidmenį formuojantis antižydiškoms ir antijudaistinėms nuostatoms suvaidino Pranciškonų ir Dominikonų vienuolijos. Ta aplinkybė, kad šie ordinai aktyviai veikė miesto erdvėje, nulėmė didėjančią socialinę įtampą tarp miestiečių ir žydų, kurie buvo aršiai kritikuojami vienuolių pamoksluose. Pagrindinis dominikonų ir pranciškonų pamokslininkų antižydiškos kampanijos tikslas buvo susijęs su visišku žydų išstūmimu iš krikščioniškos visuomenės. Pamokslininkų skleidžiama antijudaistinė propaganda prisidėdavo prie žydų persekiojimo arba dirbtinai išprovokodavo tragiškai pasibaigusius konfliktus. Toks atvejis buvo 1475 m. Trente, kuriame krikščionių berniuko dingimu apkaltintus žydus sudegino ant stulpų, o visą bendruomenę išvarė iš miesto⁵⁶.

XV a. antroje pusėje prieš žydus nukreipta elgetaujančių vienuolių kampanija pasiekė ir Lenkiją. 1453 m. Krokovoje pamokslavo pranciškonas Jonas Kapistranas⁵⁷, kurio pirminis misijos tikslas buvo patraukti krikščionis prieš Konstantinopolį apgulusius turkus, tačiau pagrindiniu jo taikiniu tapo žydai (Romos popiežiaus kurija jam buvo pavedusi rūpintis žydų atvertimu į katalikybę). Janas Kapistranas į Lenkijos sostinę atvyko iš karto, kai Kazimieras Jogailaitis patvirtino naujas žydų privilegijas. Remiamas Krokuvos vyskupo Zbigniewo Oleśnickio, vienuolis mėgino įkalbėti karalių jas atšaukti, bet nesėkmingai⁵⁸. Neįtikinęs valdovo, jis tik perrašė privilegijas ir išsiuntė rankraščius popiežiui pridurdamas, kad „Lenkijos karalius nepaklausė mano patarimo dėl žydų privilegijų“⁵⁹. Nors jam nepavyko nuteikti karaliaus prieš žydus, savo pamokslais jis sukurstė Krokuvos miestiečių antižydiškas nuotaikas ir prisidėjo prie socialinės įtampos eskalavimo⁶⁰.

Elgetaujančių vienuolių veikla, kuria buvo siekiama atversti žydus į krikščionybę, o nepaklususius reikalavimui pašalinti iš krikščioniškos visuomenės, brandžiaisiais viduramžiais išryškino žydų krikšto problemą. Dar XII a. buvo tikima, kad žydo krikštas yra neveiksmingas, nes giliai širdyje jis vis tiek lieka žydas⁶¹. Toks įsitikinimas glaudžiai susijęs su Pirėnų pusiasalyje XV a. paplitusia slapta judaizmo išpažinimo praktika (isp. *cryptojudíos* arba *marranos*). Ispanijos inkvizicijos pastangos, kurios numanomai buvo nukreiptos prieš „naujuosius krikščionis“, t. y. žydų konvertitus,

savo žemę išvalė [nuo žydiškų erezijų.] Taip pat žr. E. O. Калугина, „Черная легенда“ об Испании в русской культуре“, *Пограничные культуры между Востоком и Западом (Россия и Испания)*, сост. В. Е. Багно, Санкт Петербург, 2001, p. 252–257.

⁵⁶ J. I. Israel, *op. cit.*, p. 6.

⁵⁷ Apie jo misiją ir sąsajas su LDK žr. R. Trimonienė, „Šv. Jono Kapistrano misija ir Lietuva“, *Lietuvių katalikų mokslo akademijos suvažiavimo darbai*, t. 19, Vilnius, 2005, p. 291–304.

⁵⁸ M. Bałaban, *Historia Żydów w Krakowie i na Kazimierzu*, t. 1, Kraków, 1931, p. 47.

⁵⁹ L. Wadding, *Annales Minorum seu Trium Ordinum a S. Francisco institutorum*, t. 12, Quaracchi, 1932, p. 197: „Rex Poloniae [...] consilium meum non tenuit, sicut nec de privilegiis Judaeorum, quorum copiam Vestrae Sanctitati cum aliis libellis meis contra haereses Rochyzani et sequacium mitto.“

⁶⁰ M. Bałaban, *op. cit.*, p. 55–65.

⁶¹ M. Stroll, *The Jewish Pope: Ideology and Politics in the Papal Schism of 1130*, Leiden, 1987, p. 167.

tačiau aiškiai prieš žydus, išpažinusius judaizmą, nulėmė vis radikalesnes formas įgaunančio požiūrio į šių grupių sąveikos žalingumą krikščionybei. Pasinaudodami konvertitų ir žydų konfliktu, inkvizitoriai visas savo jėgas atidavė kovai prieš žydus, pasitikinčius tradicine monarchų globa. Inkvizicija suformulavo privalomo žydų krikštoto, kaip būtinos gyvenimo krikščioniškoje visuomenėje sąlygos, idėją. Inkvizitoriai šią idėją sėkmingai įteigė Ispanijos monarchams, kuriems nebeliko nieko kita, kaip tik išsižadėti ankstesnės nuostatos ir paskelbti visuotinio žydų išvarymo įsaką.

Kokioje aplinkoje ir kada subrendo sprendimas išvaryti iš LDK žydus?

Ligšiolinėje istoriografijoje žydų išvarymas iš LDK buvo traktuojamas kaip savarankiškas Ldk Aleksandro Jogailaičio sprendimas. Tačiau, remdamiesi 1492 m. Ispanijos įvykių analogija⁶², galime pagrįstai klausti: kiek savarankiškas buvo LDK valdovas priimdamas šį sprendimą? Kitas labai svarbus klausimas – kokioje aplinkoje buvo priimtas nutarimas iš LDK visuomenės išstumti žydus ir kokie asmenys galėjo paveikti valdovą? Čia galime prisiminti XV a. vidurio įvykius Lenkijoje, kuomet Kazimiero Jogailaičio žydų globos politiką aršiai kritikavo Krokuvos vyskupas Zbigniewas Oleśnickis ir dvaro intelektualas Janas Długoszas. Jie, naudodamiesi į Krokuvą atvykusio pranciškono Jano Kapistrano autoritetu, nesėkmingai stengėsi įtikinti Lenkijos karalių panaikinti žydų privilegijas. Krokuvos vyskupas laiške Kazimierui Jogailaičiui rašė, kad karalius neturi teisės savavališkai spręsti „tikėjimo ir krikščionių religijos“ klausimų⁶³. Oleśnickio pastangomis tų laikų visuomenėje buvo aktyviai proteguojamas „katalikų monarcho“, kurio pagrindinis uždavinys – ginti katalikybę, įvaizdis. Vis dėlto panašu, kad Lenkijos karaliaus ir Krokuvos vyskupo pozicija XV a. viduryje dėl žydų aiškiai skyrėsi. Kazimieras ilgą laiką nepasidavė dvasininkų spaudimui ir globojo žydus. Tačiau 1454 m. Lenkijai pralaimėjus Choinicų mūšį prieš Vokiečių ordiną, katalikų dvasininkai suskubo pasinaudoti nesėkme. Buvo aiškinama, kad lenkų pralaimėjimas yra Dievo bausmė už žydams suteiktas privilegijas⁶⁴. Tais pat metais Oleśnickio partijai pavyko pasiekti, kad jos būtų panaikintos⁶⁵.

Sunku pasakyti, kiek šios antižydiškos Lenkijos bažnyčios nuostatos paveikė LDK žydus. Iš ilgo Ldk ir karaliaus Kazimiero valdymo žinoma vienintelė 1441 m. privilegija

⁶² Naujausioje istoriografijoje teigiama, kad Ferdinando ir Izabelės sprendimą išvaryti iš Ispanijos žydus paveikė inkvizicija ir ypač Torkvemados antižydiškos nuostatos.

⁶³ *Monumenta Aevi res gestas Poloniae illustrantia. Codex epistolaris saeculi decimi quinti*, t. 2, ed. J. Szujski, Kraków, 1876, p. 146–147. Tiesa, J. Szujskis abejoja, ar šis laiškas iš tikrųjų pasiekė Kazimierą Jogailaitį.

⁶⁴ M. Bałaban, *op. cit.*, p. 50–51.

⁶⁵ M. Bobrzyński, *O ustawodawstwie nieszawskim Kazimierza Jagiellończyka*, Kraków, 1873, p. 97–99.

Trakų karaimams⁶⁶. Žydai rabinistai greičiausiai ir toliau sėkmingai naudojosi 1388 m. Ldk Vytauto privilegija, bet jos konfirmacijos nebuvimas tikriausiai atspindi du dalykus: arba LDK žydų bendruomenės stokojo stiprios lyderystės, kuri padėtų išsirūpinti privilegijos patvirtinimą iš Kazimiero Jogailaičio, arba lokalinės aplinkybės lėmė, kad konfirmacija tada paprasčiausiai buvo nereikalinga. Kita vertus, prie to galėjo prisidėti ir pastovus Kazimiero rezidavimas Lenkijoje, todėl žydams buvo svarbu užmegzti gerus santykius su LDK diduomene, o ne rūpintis privilegijų patvirtinimu.

Kita labai svarbi institucija, nulėmusi požiūrio į žydus raidą Lenkijos visuomenėje, buvo Krokuvos akademija. Apskaičiuota, kad iki XVI a. pradžios joje mokėsi beveik ketvirtis tūkstančio studentų iš LDK, o tarp jų keturi būsimi Vilniaus ir keturi Žemaitijos (Medininkų) vyskupai bei beveik pusė žinomų Vilniaus kapitulos narių⁶⁷.

XV a. Krokuvos akademija buvo ne tik intelektinis, bet ir antijudaistinis centras⁶⁸. Akademijos bibliotekoje ir privačiuose jos profesorių rinkiniuose buvo 26 antižydiški traktatai. Tarp jų žinomi net aštuoni vadinamojo „rabino Samuelio laiško“⁶⁹ nuorašai. Tai buvo populiariausias poleminis viduramžių traktatas (iki šiol žinoma apie 300 jo nuorašų)⁷⁰. Krikščioniškoji oikumena šį tekstą išvydo 1339 m., dominikonų vienuoliui Alfonso'ui Buenhombre'į paskelbus vertimą iš arabų į lotynų kalbą. Istoriografijoje vyrauja skirtingos nuomonės dėl šio laiško autorystės. Vieni teigia, kad tai autentiškas krikštytis apsisprendusio žydo poleminis traktatas, sukurtas XI a.⁷¹, kiti mano, kad pats Alfonso Buenhombre yra šio teksto⁷², arba jo dalies⁷³, autorius.

⁶⁶ Naujausią privilegijos publikaciją žr. *Lietuvos magdeburginių miestų privilegijos ir aktai*, t. 4: Trakai, sud. A. Baliulis, Vilnius, 2008, nr. 2.

⁶⁷ M. Starzyński, „Lietuva ir lietuviai viduramžių Krokuvos miesto sąskaitų knygoje (Jogailos ir Vytauto laikai)“, *Jogailos ir Vytauto laikai*. Mokslinių straipsnių rinkinys, skirtas Žalgirio mūšio 600-osioms metinėms, Kaunas, 2011, p. 161–162.

⁶⁸ H. Zaremska, *Żydzi w średniowiecznej Polsce. Gmina Krakowska*, Warszawa, 2011, p. 267–293.

⁶⁹ Samuel Marochianus, „De adventu messiae praeterito liber“, *Patrologia Latina*, t. 149, p. 333–368; taip pat žr. T. Kaeppli, *Scriptores Ordinis Praedicatorum Medii Aevi*, t. 1, Rome, 1970, p. 49–54.

⁷⁰ O. Limor, „The Epistle of Rabbi Samuel of Morocco: A Best-Seller in the World of Polemics“, *Contra Iudaeos. Texts and Studies in Medieval and Early Modern Judaism*, eds. O. Limor and G. G. Stroumsa, Tübingen, 1996, p. 177–194.

⁷¹ B. Blumenkranz, „Jüdische und christliche Konvertiten im jüdisch-christlichen Religionsgespräch des Mittelalters“, *Judentum im Mittelalter. Beiträge zum christlich-jüdischen Gespräch*, Berlin, 1966, p. 271.

⁷² O. Limor, *op. cit.*, p. 187–194. Tyrėjai turi svarių argumentų, kad „rabino Samuelio laiškas“ yra sukurtas krikščionių autoriaus. Visų pirma teksto analizė rodo, kad jam būdinga dominikonų įtikinėjimo struktūra. Taip pat akivaizdu, kad autorius nebuvo susipažinęs su judaizmo literatūrine tradicija – Talmudu ir midrašais. Abejones kelia ir nesurastas arabiško teksto, iš kurio laiškas, pasak Buenhombres, ir buvo išverstas į lotynų kalbą, originalas. Galiausiai nesuprantama, kodėl islamiškoje aplinkoje žydas nusprendė atsiversti ne į islamą, tačiau į katalikybę.

⁷³ R. Díez Antoñanzas, J. I. Saranyana, „Un caso de diálogo interconfesional en la península Ibérica. La Disputatio Abutalib (siglo XI)“, *Diálogo filosófico-religioso entre cristianismo, judaísmo e islamismo durante la Edad Media en la península Iberica*, ed. H. Santiago-Otero, Brépols, 1994, p. 175. Teigiama, kad visas laiško tekstas atspindi judėjišką mentalitetą, išskyrus paskutines dalis, kurias galėjo parašyti pats Alfonso Buenhombre.

Laiško populiarumą vėlyvųjų viduramžių visuomenėje nulėmė tai, kad jo autorystė buvo priskiriama žydai. Todėl buvo gerai suprastas misijinis teksto potencialas⁷⁴. Pagrindinis laiško tikslas – remiantis krikštytis apsisprendusio žydo žodžiais, parodyti žydų religijos klaidingumą ir neišvengiamą krikšto priėmimą norint pasiekti išganymą. Šis kūrinys, iš pradžių adresuotas žydams, XV a. pasklido tarp krikščionių, kurie turėjo aiškų tikslą atversti žydus į krikščionių tikėjimą. Reikia manyti, kad Krokuvos akademijoje studijavę būsimieji Vilniaus ir Žemaitijos vyskupai bei Vilniaus kapitulos nariai greičiausiai buvo susipažinę su poleminiu traktatu ir daugiau antižydiško turinio tekstų. Tiesa, sunku pasakyti, kaip šie tekstai ir Jano Długoszo intelektualioje aplinkoje populiarios antižydiškos nuostatos⁷⁵ paveikė asmenines LDK elito nuostatas. Galima tik numanyti, kad antižydiškos nuotaikos daugiausia buvo paplitusios tarp dvasininkų.

Remiantis LM aktais, galima atkurti aplinką, kurioje subrendo sprendimas išvaryti žydus. Nėra jokių abejonių, kad toks įsakymas priimtas 1495 m. Vilniuje, kuriame valdovas praleido didžiąją metų dalį (nuo 1494 m. gruodžio pradžios iki 1495 m. rugpjūčio vidurio)⁷⁶. Tiksliai išvaymo data iki šiol nežinoma, tačiau atskaitos tašku imami paskutiniai žydų paminėjimo ir jų turto dalijimo aktai⁷⁷ (1494 m. gruodis–1495 m. birželis). Tuo metu LDK Ponų taryboje posėdžiavo Vilniaus vyskupas Vaitiekus Taboras, Vilniaus vaivada, LDK kancleris Mikalojus Radvila, Vilniaus kaštelionas ir Gardino vietininkas Aleksandras Jurgaitis Alšėniškis, Trakų vaivada ir LDK žemės maršalka Petras Jonaitis Mangirdaitis, Trakų kaštelionas ir Polocko vietininkas Jonas Jurgaitis Zaberezinskis, Žemaitijos seniūnas Stanislovas Jonaitis Kęsgaila, Naugarduko vietininkas Jurgis Pacevičius⁷⁸. Suprantama, Ponų tarybos sudėtis buvo didesnė ir LM aktuose paminėti ne visi posėdžiavę asmenys. Reikia atkreipti dėmesį ir į tai, kad 1495 m. vasario 15 d. įvykusios Aleksandro Jogailaičio ir Maskvos kunigaikštystės Elenos vedybos paskatino LDK diduomenę susiburti Vilniuje⁷⁹.

Vienareikšmiškai sunku pasakyti, kas buvo pagrindiniai LDK žydų išvaymo iniciatoriai ir kokia asmeninė Aleksandro Jogailaičio nuostata. Vis dėlto paralelė su

⁷⁴ O. Limor, *op. cit.*, p. 177.

⁷⁵ J. Krzyżaniakowa, „Otoczenie intelektualne Długosza“, *Jan Długosz w pięćsetną rocznicę śmierci. Materiały z sesji* (Sandomierz, 24–25 maja 1980), ed. F. Kiryk, Olsztyn, 1983, p. 31–45. Teigiama, kad antižydiškos Długoszo pažiūros atspindėjo bendrą XV a. antrosios pusės opinią. Iš Vakarų Europos perimtos antijudaistinės idėjos nulėmė tai, kad žydai pradėti traktuoti kaip „visų nelaimių šaltinis“, žr. M. Bałaban, *op. cit.*, p. 53.

⁷⁶ R. Petrauskas, „Nuo Vytauto iki Aleksandro Jogailaičio: didžiojo Lietuvos kunigaikščio dvaro tęstinumo problema“, *Lietuvos didysis kunigaikštis Aleksandras ir jo epocha*. Mokslinių straipsnių rinkinys, Vilnius, 2007, p. 48.

⁷⁷ С. А. Бершадский, *Литовские евреи*, p. 259–260.

⁷⁸ *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6*, nr. 100–105, p. 107–109.

⁷⁹ Apie tai žr. E. Martin Russell, „Gifts for the Bride: Dowries, Diplomacy, and Marriage Politics in Muscovy“, *The Journal of Medieval and Early Modern Studies*, t. 38, nr. 1, 2008, p. 122–131.

XV a. antrosios pusės Lenkijos situacija skatina žydų išvaymo iš LDK idėją pirma sieti su dvasininkų įtaka, ypač Vilniaus vyskupo Vaitiekaus Taboro⁸⁰ ir Aleksandro Jogailaičio sekretoriaus Erazmo Cioleko (Vitelijaus)⁸¹ asmenybėmis. Jie abu buvo baigę Krokuvos akademiją ir studijuodami galėjo perimti to meto visuomenėje paplitusias antižydiškas nuostatas. Erazmas Ciolekas priklausė prie artimiausių ir įtakingiausių Aleksandro Jogailaičio aplinkos žmonių; jo statusą valdovo dvare geriausiai apibūdina vienos iš dvaro sąskaitų knygos intituliacija: „valdovo sekretorius ir ypatingas įgaliotinis“ *ducalis secretarii et factoris secreti*⁸². Kita vertus, prie antižydiškų nuostatų sklaidos Aleksandro patikėtinių aplinkoje⁸³ galėjo prisidėti ir jo brolio kardinolo Frydriko pozicija. Jauniausias Kazimiero Jogailaičio ir Elžbietos Habsburgaitės sūnus Frydrikas Krokuvoje pagarsėjo savo antijudaistinėmis pažiūromis⁸⁴. Jis kartu su seserimis Barbora ir Elžbieta bei motina karaliene Elžbieta 1495 m. atvyko į brolio vestuves Vilniuje⁸⁵.

⁸⁰ Jis 1469–1474 m. studijavo Krokuvos akademijoje. Čia 1469 m. gavo bakalauro, o 1474 m. – magistro laipsnį. 1492 m. vasario 1 d., remiamas Kazimiero Jogailaičio, Vilniaus kapitulos susirinkime išrinktas Vilniaus vyskupu. Šias pareigas užėmė iki savo mirties 1507 m. Mirus karaliui ir Ldk Kazimierui Jogailaičiui, Vaitiekus Taboras parėmė Aleksandro išrinkimą Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu ir iškilmingai jį karūnavo Vilniaus katedroje, suteikė santuokos sakramentą Ldk ir Maskvos didžiojo kunigaikščio Ivano III dukters Elenos vedybų ceremonijoje. Jo iniciatyva 1501 m. Aleksandras Jogailaitis Vilniuje įkurdino dominikonus, žr. W. Przywałowski, *Żywoty biskupów wileńskich*, t. 2, Petersburg, 1860, p. 69–89.

⁸¹ Erazmas Ciolekas gimė 1474 m. Krokuvos vinyininkų šeimoje. Persikėlęs į LDK 1494–1503 m. buvo Ldk Aleksandro raštininkas ir sekretorius, nuo 1499 m. – Vilniaus katedros kanauninkas, dekanas ir prepozitas. Pasižymėjo 1501 ir 1505 m. diplomatinėmis kelionėmis pas Romos popiežių, tapo Plocko vyskupu. Plačiau biografiją žr. S. Lempicki, „Ciolek Erazm“, *Polski słownik biograficzny*, t. 4, Kraków, 1938, p. 78–81.

⁸² *Lietuvos Didžiojo Kunigaikščio Aleksandro Jogailaičio dvaro sąskaitų knygos (1494–1504)*, par. D. Antanavičius ir R. Petrauskas, p. 122. R. Petrausko teigimu, išskirtinę Erazmo padėtį valdovo dvare išryškina tos pat šaknies predikatas *secretus*, europiniuose dvaruose apibūdinęs ypatingą valdovo pasitikėjimą turintį asmenį, žr. ten pat, p. XIII.

⁸³ Manoma, kad Aleksandro Jogailaičio patikėtinių grupė susiformavo dar jam gyvenant Krokuvoje, žr. ten pat, p. XIII.

⁸⁴ XV a. pabaiga buvo labai sudėtingas laikotarpis Krokuvos žydų bendruomenei. Po Jano Kapistrano misijos mieste prasidėjo intensyvus žydų persekiojimas. Bet kokia nelaimė buvo traktuojama kaip „Dievo bausmė“ už žydams suteiktas valdovo privilegijas. Didžiulius neramumus mieste išprovokavo 1494 m. gaisras. Dėl jo kilęs miestiečių ir žydų ginčas persikėlė į karaliaus Jono Albrechto rūmus. Pradžioje buvo priimtas sprendimas įkalinti žydų bendruomenės vyresniuosius, tačiau, tarpininkaujant Pilypui Kalimachui, jie buvo išlaisvinti. Tuomet miestiečiai paprašė karaliaus brolio kardinolo Frydriko užtarimo; jis laiške Jonui Albrechtui itin aštriai kritikavo brolio sprendimą, kad jam „daugiau įtakos turi vieno užsieniečio [t. y. Kalimacho] balsas negu daugelio vyrų autoritetas ir tikėjimas“. Kardinolo įsikišimas į procesą išprovokavo žydų persikėlimą į Krokuvos priemiestį „Kazimiežą“, žr. M. Bałaban, *op. cit.*, p. 62–65.

⁸⁵ Teigiama, kad į Vilnių jie atvyko po Velykų, kurios 1495 m. buvo balandžio 19 d., žr. *Lietuvos Metraštis. Bychovco kronika*, vertė, įvadą ir paaiškinimus parašė R. Jasas, Vilnius, 1971, p. 150. Vis dėlto reikia manyti, kad šis vizitas buvo susijęs su Aleksandro ir Maskvos kunigaikštystės Elenos vedybomis, įvykusiomis tų metų vasario 15 d., žr. K. Pietkiewicz, „Spór wokół osoby Aleksandra Jagiellończyka (1461–1506)“, *Lietuvos didysis kunigaikštis Aleksandras ir jo epocha*, p. 28.

Iki šiol istoriografijoje paplitusiam teiginiui, kad tai „Aleksandras išvarė iš LDK žydus“, reikalinga korekcija. Anksčiau aptartos aplinkybės rodo: antižydiška Lenkijos Bažnyčios laikysena, spaudimas Lenkijos karaliams – Kazimierui Jogailaičiui, o vėliau jo sūnui Jonui Albrechtui – panaikinti visas žydų privilegijas, surado palaikymą Vilniuje. Ir šį palaikymą tikriausiai reikėtų sieti ne su asmenine Aleksandro nuomone, tačiau su Vaitiekaus Taboro, Erazmo Cioleko ir galbūt didžiojo kunigaikščio brolio kardinolo Frydriko įtaka.

Aptarę aplinką, kurioje subrendo sprendimas išvaryti LDK žydus, galime patikslinti įvykio datavimą. S. Beršadskis pirmasis visiškai teisingai rekonstravo LDK žydų tremties chronologiją⁸⁶. Jis teigė, kad žydai buvo išvaryti ne vėliau kaip 1495 m. birželio mėnesį. Datuodamas žydų išvaramą jis rėmėsi tik LM aktais. Tačiau tikslesnę žydų išvaramo dieną padeda nustatyti Kijevo rabino Mozės ha-Goleh liūdnas pasakojimas, parašytas vieno iš astronominių traktatų pabaigoje, apie žydų tremtį iš Lietuvos⁸⁷. Iki šiol šis šaltinis nebuvo panaudotas tiriant LDK žydų išvaramą. Remdamiesi Mozės ha-Goleh pasakojimu sužinome, kad jis kartu su kitais žydais „karaliaus“ Aleksandro įsakymu pradėjo ruošti tremčiai 1495 m. balandžio 10 d., o tu pat metų gegužės 9 d. išvyko iš Lucko ir jau gegužės 15 d. buvo Belze⁸⁸. Todėl tikėtina, kad Vilniuje sprendimas išvaryti žydus buvo priimtas 1495 m. kovą arba vasarį, paliekant šiek tiek laiko ediktui išplatinti tuose miestuose, kuriuose gyveno žydai, ir dar leisti jiems pasirengti kelionei. Panašu, kad banicija LDK žydams paskelbta iškart po Ldk Aleksandro vedybų su Maskvos kunigaikštyte Elena, kuomet Vilniuje lankėsi gausus būrys LDK ir Lenkijos didikų bei Maskvos bojarinų. Galbūt karšti religiniai to meto ginčai dėl Aleksandro ir Elenos išpažįtamų skirtingų krikščionybės kryptų paskatino ir platesnes diskusijas apie religinę situaciją Maskvoje, kurioje kaip tik tada buvo paplitusi „nauja erezija“, istoriografijoje gavusi „judaizuojančiųjų erezijos“ pavadinimą.

⁸⁶ С. А. Бершадский, *Литовские евреи*, p. 259–260.

⁸⁷ Traktatas sąlyginai gali būti verčiamas kaip „Interpoliacijos principas“, *Yesod Ha-Ibbur*, Rusijos mokslų akademijos Rytų rankraščių institutas Sankt Peterburge, C 97, f. 214r.

⁸⁸ Cituojama iš *Yesod Ha-Ibbur šaltinio*, saugomo Rusijos mokslų akademijos Rytų rankraščių instituto Sankt Peterburge, C 97, f. 214r. „Antros dalies pirmo skyriaus pabaiga [...] o pradėjome [ji] nelaimingųjų 5255 m. 33-ą Omero skaičiavimo dieną [Ijaro 29 d. (1495 m. birželio 1 d.) – *vertėjos past.*] [...]. Tai Izraelio tautos negandų metai, kai mes buvome ištremti iš savo palaimingosios oazės – Lietuvos krašto pagal tos šalies valdovo, karaliaus Aleksandro įsakymą. Tai buvo gedulingas metas visų jam pavaldžių šalių žydams, pati nelaimingiausia diena nuo jų apsigyvenimo tame krašte [...]. Tiek mes, tiek Šventoji Lucko bendruomenė tą dieną [šabo, Nisano 7 d. (balandžio 10 d.) – *vertėjos past.*] susiruošėme, paėmę visa tai, kas mums brangiausia, o ištrėmė mus ketvirtadienį, Ijaro 6 d. [gegužės 9 d. – *vertėjos past.*] [...] taip pat ir iš miestelių, kurie buvo karaliaus brolio, didžiojo kunigaikščio Jono Albrechto valdose [...]. Kartu su tais tremtiniais ir aš keliau į [ši] miestą [Belzą] trečiadienį, Ijaro 12 d. [gegužės 15 d. – *vertėjos past.*]“. Už ištraukos vertimą iš hebrajų kalbos nuoširdžiai dėkoju dr. Larai Lempert.

Judaizavimo judėjimas XV a. antrojoje pusėje ir žydų išvarymas iš LDK

Labiausiai stebina žydų išvarymo iš LDK aspektas – jo netikėtumas. To meto šaltiniuose nebuvo jokių ženklų apie artėjančią žydų tremtį, todėl mokslininkams sudėtinga išsiaiškinti tikrąsias išvarymo priežastis ir apsiribojama įvairiomis hipotezėmis. Kaip jau minėta, istorikai akcentuoja, kad banicija LDK žydams buvo paskelbta sekant Ispanijos pavyzdžiu⁸⁹. Naujausioje istoriografijoje tiek 1492 m. žydų išvarymas iš Ispanijos, tiek 1495 m. LDK atvejis nagrinėjamas pirmiausia remiantis religiniais argumentais⁹⁰. Reikia pritarti K. Pietkiewicziaus teiginiui⁹¹, kad banicijos LDK žydams motyvai buvo religiniai, nes nedidelės žydų (ir karaimų) bendruomenės tų laikų LDK ekonomikoje nevaidino tokio svarbaus vaidmens, kaip kartais teigiama istoriografijoje. Labai abejotina, kad žydų turto nusavinimas galėjo gausiai papildyti valstybės iždą, kurį, pasak S. Beršadskio, sudarė tik „nedideliuose sklypuose stovintys mediniai nameliai“⁹². Iš tiesų būtent šis autorius daugiausia prisidėjo prie „žydų turtuolio“ įvaizdžio įtvirtinimo istoriografijoje, kurį vargu ar galima taikyti XV a. pabaigos LDK žydams. Kredito, kaip vieno iš žydų išvarymo motyvų, tikimybę komplikuoja ir 1494 m. pabaigoje didžiojo kunigaikščio Aleksandro Lucko žydui Alkanui Danilovičiui grąžinta dar nuo tėvo Kazimiero laikų turėta skola⁹³. Apskritai svarstymai apie didžiojo kunigaikščio finansinę priklausomybę nuo žydų kreditorių nepagrįsti tyrimais, todėl šį teiginį reikėtų vertinti atsargiai⁹⁴.

Vis dėlto, atmetę ekonominius žydų išvarymo iš LDK motyvus, vargu ar būtume teisūs teigdami, kad Vilniuje tik buvo aklai imituojami 1492 m. Ispanijos įvykiai, nors jų reikšmės nedera neigti. Tačiau žydų tremtį turėjo paskatinti kokios nors lokalinės priežastys. Čia patogu pasiremti šiek tiek vėlesniais XVI a. šaltiniais, padedančiais iš dalies suprasti XV a. pabaigos situaciją.

1550 m. Ivanas IV Rūstusis rašte Žygimantui Augustui, mėginusiam įtikinti carą įsileisti į Maskvą žydų pirklius iš LDK, atrašė, kad jau anksčiau šiuo klausimu buvo kalbėta apie žydų „blogus darbus“, apie tai, kaip jie „mūsų žmones nuo krikščionybės

⁸⁹ Žr. šio straipsnio skyrių apie istoriografines žydų išvarymo iš LDK hipotezes.

⁹⁰ N. Roth, *op. cit.*, p. 271–316.

⁹¹ K. Pietkiewicz, „Spór“, p. 29.

⁹² С. А. Бершадский, *Литовские евреи*, p. 243–244.

⁹³ *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6*, nr. 373, p. 237 (1494 m. gruodžio 24 d. aktas dėl skolos Lucko žydui Alkanui). Įdomu tai, kad Ispanijoje jau paskelbus išvarymo ediktą, Ferdinandas ir Izabelė taip pat grąžino dideles sumas šalyje nepageidaujamiems žydams, žr. A. P. Cantero, *Casa y descargos de los reyes católicos*, Valladolid, 1969, p. 445, 472.

⁹⁴ Suprantama, tokių tyrimų galimybes komplikuoja negausūs XV a. šaltiniai. Vis dėlto, pasitelkus LM medžiagą, apimančią Kazimiero Jogailaičio ir Aleksandro valdymo laikotarpį, būtų galima apytiksliai apskaičiuoti su arenda ir žydų kreditu susijusias finansines operacijas ir, ja remiantis, padaryti labiau pagrįstas išvadas.

viliojo, kaip nuodingus žolelių antpilus į mūsų šalį vežė ir daug niekšybių mūsų žmonėms prikrėtė⁹⁵. Faktiškai nėra abejonų, kad Ivano IV žinios apie žydų vykdomą krikščionių viliojimą yra X a. pasireiškusių „judaizuojančiųjų erezijos“ aidas.

Apie žydų prozelitizmą kalbama keliuose 1539–1540 m. LM šaltiniuose. Tada vienas Lenkijos žydas apkaltino visus LDK žydus, kad jie vilioja krikščionis į judaizmą, perka krikščionių vaikus, juos apipjausto ir siunčia į Turkiją, o ir patys ten ruošiasi išsikraustyti⁹⁶. LDK žydai gerai suprato kaltinimų rimtumą, todėl visų LDK gyvenančių žydų bendruomenių vardu kreipėsi į valdovą siekdami paneigti jiems mestus kaltinimus. Greičiausiai Aleksandro laikų išvarymo atmintis buvo dar labai gyva, todėl šįkart norėjo užkirsti kelią analogiškam valdovo sprendimui. Sunku vienareikšmiškai pasakyti, kokį tikslą turėjo gandus paskleidęs Lenkijos žydas, bet negalima atmesti galimybės, kad jis galbūt tikėjosi analogiško valdovo sprendimo, koks buvo priimtas 1495 m. Aleksandro aplinkoje. Turbūt neatsitiktinai buvo paminėta ir Turkija, su kuria konfliktavo to meto krikščioniškoji Europa, o Osmanų imperijos valdovas garsėjo kaip žydų užtarėjas. Tuo pasinaudodamas minėtasis Lenkijos žydas mėgino dar labiau supykdyti Žygimantą Senąjį ir pranešė valdovui apie tariamą žydų ir turkų sultono sąmokslą. Gal ir šiuo atveju būtų buvęs priimtas sprendimas išvaryti žydus, jeigu ne pokyčiai LDK teisėje. Pirma, žydams nebuvo taikomas kolektyvinės atsakomybės principas, kuriuo remdamiesi Ferdinandas ir Izabelė paskelbė visuotinį žydų išvarymą iš savo valstybės⁹⁷. Antra, 1529 m. priimtame Pirmajame Lietuvos Statute buvo įtvirtinta nuostata, kad „teisus už prasikaltusį nekenėtų“⁹⁸, ir ypatingas dėmesys bylose buvo skiriamas įrodymams. Todėl valdovas išteisino judaizavimu ir kitokiais nusikaltimais apkaltintus LDK žydus, nes tas Lenkijos žydas neturėjo jokių įrodymų savo kaltinimams pagrįsti⁹⁹.

Ivano IV ir nežinomo Lenkijos žydo kaltinimai Lietuvos žydams judaizavimu greičiausiai rėmėsi visai nesenais įvykiais – vadinamąja „judaizuojančiųjų erezija“. Koks buvo jos ryšys su LDK, sužinome iš aršiausių erezijos priešininkų, Naugar-

⁹⁵ *Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литовским (1533–1560)*, t. 2, Санкт Петербург, 1887, nr. 21, p. 341: „А что еси писалъ къ намъ, чтобъ намъ жидомъ твоимъ поволити ездитивъ наши государства по старине, и мы къ тебе о томъ писали напередъ сего неодинова, извещая тебе отъ жидовъ лихие дела, какъ нашихъ людей и отъ крестьянства отводили и отравные зелья въ наше государство привозили и пакости многие людемъ нашимъ делали.“

⁹⁶ S. Beršadskis paskelbė du su šiais kaltinimais susijusius dokumentus, žr. С. А. Бершадский, *Документы и регесты*, t. 1, nr. 175, 199.

⁹⁷ E. Peters, *op. cit.*, p. 23.

⁹⁸ С. А. Бершадский, *Документы и регесты*, t. 1, nr. 175, p. 227.

⁹⁹ Ten pat, nr. 199, p. 243: „А такъ мы, выслухавши тое ихъ sprawy отъ пановъ радъ Нашихъ, вырозумели есьмо тому, ижъ тая повесть оного жиди неистотне напротивку ихъ вышла, а то для того, што онъ доводу слушнаго никоторого на то не вчинилъ, одно словы голыми то мовиль [...]“.

do arkivyskupo Genadijaus ir Volokolamsko vienuolyno igumeno Josifo Volockio, pasakojimų. Genadijus laiške Maskvos metropolitui Zosimai 1490 m. pranešė, kad kunigaikščio Mykolo Olelkaičio palydoje iš Kijevo į Naugardą atvykęs žydas eretikas Scharija paskleidė čia ereziją, kurios iš pradžių buvo laikomasi slapta¹⁰⁰. Iš Josifo Volockio pasakojimo apie „Naujai pasirodžiusią ereziją“ aiškėja, kad vėliau į Naugardą iš Lietuvos atvyko ir daugiau žydų¹⁰¹. Neabejotina, kad čia kalbama apie tuos pat 1470–1471 m. įvykius, kuriuos mini ir pirmasis Pskovo metraštis¹⁰². Sergejaus Solovjovo manymu, Naugardo arkivyskupo Genadijaus identifiukuota erezija dar XV a. viduryje (o gal ir anksčiau) pasireiškė Kijeve kaip judaizmo ir krikščioniškojo racionalizmo derinys¹⁰³. Šis rusų istoriko teiginys skatina naujai pažvelgti į XV a. Kijeve vykusius kultūrinius procesus ir pabandyti išsamiau atsakyti į klausimą: ar galėjo XV a. antroje pusėje Kijeve paplisti kas nors panašaus į judaizmojančiųjų ereziją?

Reikia pripažinti, kad judaizavimo judėjimo sklaidos Naugarde ir Maskvoje klausimas historiografijoje jau išsamiai tyrinėtas, todėl čia nereikia jo plačiau nagrinėti. Tik galima išskirti dvi priešiškas historiografijos stovyklas, kurios suformavo skirtingą tyrinėjamo reiškinio interpretaciją. Pirmajai atstovauja sovietinio laikotarpio rusų, o antrajai – JAV, Vakarų Europos ir Izraelio mokslininkai. Pirmoji tyrėjų stovykla pagal judaizmojančiųjų erezijos interpretaciją skyla į dvi dalis: pirmieji neigia tiesioginį erezijos ryšį su žydais ir judaizmu¹⁰⁴, antrieji apskritai neišvelgia erezijos egzistavimo¹⁰⁵.

Rusų tyrėjų suformuotai erezijos interpretacijos tradicijai oponuojantys užsienio mokslininkai pirmiausia savo darbuose argumentuotai parodo, kad judaizmojančiųjų erezija buvo realus istorinis reiškinys, o ne to meto Maskvos valstybės stačiatikių

¹⁰⁰ RIB, t. 6, nr. 115, p. 766–767: „А что некоторые литовские оканские дела прозябли в Руской земли, в Великом Новеграде, в вотчине государя великого князя, коли был в Новеграде князь Михайло Оленкович, а с ним был жидовин еретик, да от того жидовина распростерлась ересь в Ноугородской земли, а держали ее тайно [...]“.

¹⁰¹ Н. А. Казакова, И. С. Лурье, *Антифеодальные еретические движения на Руси*, Москва, Ленинград, 1955, p. 468–469: „И сей убо князь Михаил [...] прииде в Великий Новгород, [...] и с ним прииде в Великий Новгород жидовин Схария. И той преже прелести попа Дениса, и в жидовство отведе. [...] Потом же приидоша из Литвы инии жидове.“

¹⁰² *Полное собрание русских летописей*, t. 4, Санкт Петербург, 1848, p. 235: „Отселе почала быти в Новгороде отъ Жидовина Схария ересь.“

¹⁰³ С. М. Соловьев, *История России съ древнейшихъ времянь*, кн. 1, t. 1–5, leid. 2, Санкт Петербург, 1896, p. 1546–1547.

¹⁰⁴ Tokiai pozicijai atstovauja А. А. Зимин, *Россия на рубеже XV–XVI столетий*, Москва, 1982; Н. А. Казакова, Я. С. Лурье, *op. cit.* Šiuose darbuose mokslininkai netgi vengia vartoti judaizmojančiųjų erezijos terminą ir vietoj jo taiko XV a. pabaigos–XVI a. pradžios „Naugardo-Maskvos erezijos“ sąvoką.

¹⁰⁵ Judaizmojančiųjų erezijos egzistavimą neigia šie tyrėjai: Г. Флоровский, *Пути русского богословия*, Париж, 1983; Р. Г. Скрынников, *Государство и церковь на Руси XIV–XVI вв. Подвижники русской церкви*, Новосибирск, 1991.

dvasininkijos išgalvotas konstruktas siekiant susidoroti su laisvamaniais Bažnyčios priešais. Kita vertus, jie taip pat įrodinėja, kad šis judėjimas turėjo tiesioginį ryšį su judaizmu ir žydais¹⁰⁶.

Atsižvelgdami į išsamius judaizuojančiųjų erezijos tyrimus, vis dėlto galime identifikuoti svarbią problemą – judaizuojančiųjų erezijos kilmės klausimą. Praktiškai visi tyrėjai sutaria, kad erezijos kilmės vieta yra Naugardas¹⁰⁷, kuriame arkivyskupas Genadijus atrado daugybę stačiatikių religijai žalingų praktikų ir siejo jas su žydo Scharijos atvykimu. Vis dėlto esminė problema erezijos tyrėjams kyla tuomet, kai jie stengiasi pagrįsti teiginį: kam buvo adresuoti XV a. antroje pusėje Kijevo rabino Mozės ha-Goleh aplinkoje atlikti religinių, filosofinių, astronominių ir medicininių traktatų vertimai iš hebrajų į rusėnų kalbą?

Šiandien jau patikimai įrodyta, kad hebrajiškų tekstų vertimo į rusėnų kalbą sumanymo autorius – Kijevo žydas Scharija – yra tapatus 1470 m. kunigaikščio Mykolo Olekaičio palydoje į Naugardą atvykusiam Scharijai¹⁰⁸. Naujų argumentų apie Scharijos ryšį su XV a. antroje pusėje atliktu hebrajiškų tekstų vertimu į rusėnų kalbą pateikė Sergejus Temčinas¹⁰⁹. Reikia pabrėžti, kad Scharija ne tik vertė ar kopijavo hebrajiškus tekstus, bet ir papildė juos savo komentarais¹¹⁰. Į rusėnų kalbą išverstų hebrajiškų tekstų turinys atspindėjo stiprią monoteizmo idėją, kuri aiškiai prieštaravo esminėms krikščionybės dogmoms (Švč. Trejybei, Įsikūnijimui ir Prisikėlimui). Pasak S. Solovjovo, analogiškos pažiūros būdingos ir Kijevo „intelektualų būrelio“, kuriam greičiausiai vadovavo žydas Scharija, aplinkai¹¹¹, o tai jau reiškia, kad judaizuojančiųjų erezijos ištakų reikia ieškoti Kijeve. Vis dėlto tyrėjai atmeta tokią prielaidą, nes trūksta šaltinių įrodymų. Tiesa, neatmetama galimybė, kad Scharijos veikla galėjo turėti kokią nors įtaką vakarinėse LDK žemėse¹¹², tačiau

¹⁰⁶ Čia išskirtini M. Taube's tyrimai, žr. M. Taube, „The Fifteenth-Century Ruthenian Translations from Hebrew and the Heresy of the Judaizers: Is There a Connection?“, *Speculum Slaviae Orientalis. Muscovy, Ruthenia and Lithuania in the Late Middle Ages*, eds. V. V. Ivanov, J. Verkholtantsev, Moscow, 2005, p. 185–208; M. Taube, „Transmission of Scientific Texts in 15th-Century Eastern Knaan“, *Aleph*, t. 10, nr. 2, 2010, p. 11–42; M. Taube, „The Kievan Jew Zacharia“, Ш. Эттингер, „Влияние евреев на „ересь жидовствующих“ в Московской Руси“, *Jews and Slavs*, t. 4, 1995, p. 9–27; M. Altbauer, *The Five Biblical Scrolls in a Sixteenth-Century Jewish Translation into Belorussian (Vilnius Codex 262)*, Jerusalem, 1992; T. M. Seeböhm, *Ratio und Charisma. Ansätze und Ausbildung eines philosophischen und wissenschaftlichen Weltverständnisses im Moskauer Rußland*, Bonn, 1977.

¹⁰⁷ Žr. 106 išnašoje išvardytas studijas.

¹⁰⁸ M. Taube, „Transmission of Scientific Texts in 15th-Century Eastern Knaan“, p. 22.

¹⁰⁹ S. Temchin, „Skhariya and Skoryna: on the Sources of Vilnius Old Testament Florilegium (F 19–262)“, *Pinkas. Annual of the Culture and History of East European Jewry*, t. 2, p. 9–330.

¹¹⁰ Į rusėnų kalbą išverstų tekstų aptarimą žr. M. Taube, „Transmission of Scientific Texts in 15th-Century Eastern Knaan“, p. 30–34. Scharijos nukopijuotų ir komentarais papildytų hebrajiškų tekstų sąrašas aptariamas ten pat, p. 22–24.

¹¹¹ С. М. Соловьев, *op. cit.*, p. 1546.

¹¹² *Славянская Энциклопедия. Киевская Русь-Московия*, т. 2, ред. В. Богуславский, Москва, 2003, p. 456. Čia taip pat ir Scharijos biografija.

tokia prielaida irgi neargumentuota šaltiniais. Beje, jeigu čia prisimintume 1539 m. teismo procesą, kai LDK žydai buvo kaltinami slepiantys savo namuose į judaizmą perėjusius krikščionis, natūralu, kad bet kokios judaizavimo apraiškos XV a. irgi buvo laikomos paslapyje. Juk Naugarde „žydų erezija“ taip pat buvo identifikuota ne iš karto. Tik 1487 m. naujuoju Naugardo arkivyskupu paskirtas Genadijus aptiko šį stačiatikių bažnyčiai žalingą judėjimą ir pradėjo aršiai persekioti jo šalininkus.

Norėdami iš dalies pagrįsti S. Solovjovo prielaidą, turime išsamiau aptarti hebrajiškų tekstų vertimo į rusėnų kalbą sumanymą. Moshe Taube neabejojo, kad vertimai buvo skirti stačiatikių auditorijai ir atkreipė dėmesį į vertėjo tendencingumą arabų kilmės tekstus rusėniškame vertimo variante pateikti kaip žydų autorių kūrinis. Tokiu būdu vertėjas norėjo skaitytojams nežydoms įdiegti patrauklų judaizmo įvaizdį¹¹³. Tie skaitytojai, pasak M. Taube's, buvo Naugardo ir Maskvos eretikai ir kaip tik jiems buvo skirti XV a. antrojoje pusėje LDK atlikti vertimai. Šį teiginį autorius argumentavo tuo, kad aptariamam laikotarpiu Maskvoje žydai negyveno. Vis dėlto tai nėra tiesa, nes žydų buvimą Naugarde ir Maskvoje XV a. paliudija šaltiniai¹¹⁴. Čia pravartu atsižvelgti ir į Roberto Romanchuko hipotezę, kad tekstų vertimą iš hebrajų į rusėnų kalbą rėmė Kijevo kunigaikščiai Olelkaičiai¹¹⁵. Kita vertus, neseniai ukrainiečių tyrinėtojos Olenos Rusinos paskelbtas straipsnis įrodo, kad LDK stačiatikiškoje aplinkoje galėjo būti ir daugiau žmonių, remiančių hebrajiškų tekstų vertimą į rusėnų kalbą. Vienas iš jų buvo Ivanas Soltanas, palaikęs artimus ryšius su Mykolu Olelkaičiu ir Maskvos judaizavimo judėjimo lyderiu protopopu Aleksejumi¹¹⁶.

Anksčiau išvardytos aplinkybės faktiškai neleidžia abėjoti, kad Kijevo žydo Scharijos filosofinių traktatų vertimai funkcionavo Olelkaičių aplinkoje Kijeve dar iki to laiko, kai jie pasklido Naugarde ir Maskvoje. Tačiau buvo esminis skirtumas tarp šio judėjimo raiškos LDK ir Maskvoje. LDK stačiatikių šaltiniuose susiformavo teigiamas požiūris į Schariją. Jis buvo vertinamas kaip filosofas¹¹⁷. Tuo tarpu Maskvoje stačiatikių dvasininkai Schariją traktavo kaip eretiką ir juodąjį magą, kuris jų šalyje išplatino naują „žydų ereziją“¹¹⁸. Nenuostabu, kodėl tyrėjai neranda jokių judaizmo žančių erezijos ženklų Kijeve, o atranda daugybę jos apraiškų Maskvoje.

¹¹³ M. Taube, „The Fifteenth-Century Ruthenian Translations from Hebrew and the Heresy of the Judaizers“, p. 195.

¹¹⁴ A. Pereswetoff-Morath, *A Grin without a Cat. Jews and Christians in Medieval Russia – assessing the sources*, Lund, 2002, p. 22.

¹¹⁵ R. Romanchuk, „The Reception of the Judaizer Corpus in Ruthenia and Muscovy: A Case Study of the Logic of Al-Ghazzali, the „Cipher in Squares“, and the Laodicean Epistle“, *Speculum Slaviae Orientalis*, p. 146–147.

¹¹⁶ O. B. Rusina, „Послання Папі Римському Сіксту IV і проблема інтерреляції літературних пам'яток XV ст.“, *Український історичний журнал*, nr. 2, 2008, Київ, p. 16–34.

¹¹⁷ S. Temchin, *op. cit.*, p. 25.

¹¹⁸ M. Taube, „The Kievan Jew Zacharia“, p. 168–198.

Vis dėlto egzistuoja kelios šaltinių nuorodos, kurios leidžia daryti prielaidą, kad Kijeve buvo paplitęs analogiškas Maskvai judaizavimo fenomenas. Pirmasis šaltinis – 1471 m. kovo 22 d. Maskvos metropolito Filypo raštas naugardiečiams, raginantis paklusti Maskvos didžiojo kunigaikščio valdžiai ir neišsižadėti stačiatikybės per sąjungą su lotynais. Nors „lotynų“ terminas Maskvos ir LDK stačiatikių polemikoje apibūdina katalikus arba unitus, tačiau metropolito Filypo laiške jis gali būti taikomas ir judaizavimui prijauciantiems LDK stačiatikiams. Galbūt Maskvos jiems mesti kaltinimai dėl tradicijų laikymosi „žydišku papročiu“¹¹⁹ yra nuoroda į tam tikrą judaizavimo praktiką, apie kurią Maskvoje nebuvo žinoma taip gerai, kaip tai atsiskleidė erezijai peržengus LDK sienas. Kitas šaltinis, netiesiogiai liudijantis judaizavimo praktiką Kijeve – 1488 m. vienuolio Savos laiškas Maskvos pasiuntiniui į Krymą Dmitrijui Šeinui. Istoriografijoje laiško autorius tapatinamas su 1482 m. iš LDK į Maskvą pabėgusiu Kijevo metropolitu Spirodonu Sava (Šėtonu)¹²⁰. Vienuolis laiške Maskvos pasiuntiniui mini žydą Schariją, kurį Dmitrijus Šeinas sutiko Kryme, ir perspėja apie šio žydo krikščionims daromą neigiamą įtaką. Vienoje laiško vietoje Sava mini Scharijos skleidžiamą žydų mokymą, kurio sekėjus jis vadina paklydėliais, „esančiais tamsoje“ ir išsižadėjusiais šviesos ir Kristaus tikėjimo¹²¹. Jeigu mes sutinkame su M. Taube's prielaida, kad vienuolio Savos laiške minimas žydas Scharija tapatus hebrajiškų tekstų vertėjui ir komentatoriui Scharijai¹²², tuomet greičiausiai turėsime pripažinti ir tai, kad su šito žydo pažiūromis Sava susipažino dar būdamas LDK (1476–1482 m.). Kelios šaltinių detalės, aišku, dar neįrodo judaizuojančiųjų erezijos apraiškų Kijeve. Tačiau logiška klausti, kodėl Scharija, gyvendamas šiame mieste, negalėjo skleisti tų pat idėjų, kurias vėliau išplatino Naugarde?

Kitas klausimas, į kurį dar reikia atsakyti, koks buvo filosofinių tekstų vertimo iš hebrajų į rusėnų kalbą tikslas? Kodėl žydams apskritai rūpėjo tokia veikla? Egzistuoja kelios teorijos, susijusios su eschatologinėmis pranašystėmis. Pirmoji remiasi stačiatikių laukiama pasaulio pabaiga¹²³, o antroji – Bizantijos žydų prana-

¹¹⁹ RIB, t. 6, nr. 102: „[...] держа Святую Троицу, глаголюще не токмо отъ Отца Духъ Святый исходящъ, но и отъ Сына Духъ, яко раболепна Духа Святаго глаголють, и опресночная служить, а субботу хранить и постыть въ ню, яко жидове, и водою кропятся по вся дни, темъ же обычаемъ жидовскимъ.“

¹²⁰ *О ереси жидовствующихъ. Новые материалы*, собр. С. А. Белокуровым, Москва, 1902, p. V–VI.

¹²¹ Ten pat, p. 2.

¹²² M. Taube, „The Kievan Jew Zacharia“, p. 170–171.

¹²³ Apie stačiatikių eschatologines pranašystes žr. A. A. Беляков, Е. В. Белякова, „О пересмотре эсхатологической концепции на Руси в конце XV в.“, *Архив русской истории*, nr. 1, 1992, p. 7–31; А. И. Алексеев, *Под знаком конца времен. Очерки русской религиозности конца XIV – начала XVI вв.*, Санкт Петербург, 2002, p. 62–68.

šystėmis apie Mesijo atėjimą¹²⁴. Įdomu, kad 1492 m. Stačiatikių bažnyčios laukiama pasaulio pabaiga faktiškai sutapo su žydų mistikų prognozuojamu Mesijo atėjimu 1490–1492 m. Iš tiesų labai mažai šaltinių pagrįstą hipotezę, kad hebrajiškų tekstų vertimas buvo susijęs su stačiatikių eschatologinėmis pranašystėmis. Todėl daugiau dėmesio nusipelno Michaelio Schneiderio hipotezė, vertimo sumanymą siejantį su Bizantijos žydų literatūros įtaka Kijevo rabino Mozės ha-Goleh ir Scharijos vadovaujamam „intelektualiam rateliui“. Abu jie studijavo Konstantinopolyje, todėl nieko keista, kad juos paveikė Bizantijos žydų literatūra. Viename iš savo darbų, kuriame gerai juntama žydų kabalos įtaka, Kijevo rabinas Mozė ha-Goleh aiškino apie prozelitų svarbą siekiant atpirkimo. Būtent prozelitams šiame procese buvo numatytas svarbiausias vaidmuo¹²⁵. Todėl visiškai aišku, kodėl Scharija, versdamas arabiškos kilmės tekstus į rusėnų kalbą, nuspėdė tikruosius autorius. Buvo siekiama sukurti stačiatikiams patrauklų judaizmo įvaizdį, kuris galbūt turėjo paskatinti kai kurių krikščionių atsivertimą į judaizmą.

Tokios Kijevo žydų pažiūros greičiausiai labai stipriai skyrėsi nuo kitų LDK žydų požiūrio. Aškenazių kultūrinei tradicijai priklausantys žydai vargu ar galėjo pritarti per Bizantiją pasireiškusio sefardiškojo misticizmo apraiškoms ir racionalistinei Maimonido tradicijai. Galbūt dėl šios priežasties, kai 1503 m. LDK žydams buvo leista sugrįžti į šalį, Kijeve neatsikūrė žydų bendruomenė, o vėlesnių laikų šaltiniuose apie jos funkcionavimą jokių žinių nėra¹²⁶.

Galiausiai turime atsakyti į paskutinį ir svarbiausią šio straipsnio klausimą: ar galėjo judaizavimo judėjimas tapti žydų išvarymo iš LDK priežastimi? Skyriaus pradžioje pakankamai pagrįstai parodėme, kad ekonominės priežastys negalėjo nulemti Lietuvos žydų tremties. Taip pat sunkiai tikėtina, kad žydai iš šalies buvo išvaryti tik aklai sekant Ispanijos pavyzdžiu. Vis dėlto turėjo būti realios lokalinės priežastys, paskatinusios išvaryti visas tuo metu šalyje egzistavusias žydų bendruomenes. Todėl galima iškelti hipotezę, kad LDK žydai buvo išvaryti dėl judaizavimo praktikos, kuria buvo suinteresuoti išsilavinę Kijevo žydai. Tačiau tuomet reikia atsakyti į

¹²⁴ M. Taube, „The Fifteenth-Century Ruthenian Translations from Hebrew and the Heresy of the Judaizers“, p. 202–203.

¹²⁵ Remiamasi nepublikuoto M. Schneiderio pranešimo „The Movement of the Judaizers and Kabbalistic Eschatology“ santrauka, žr. M. Taube, „The Fifteenth-Century Ruthenian Translations from Hebrew and the Heresy of the Judaizers“, p. 202–203.

¹²⁶ С. А. Бершадский, *Литовские евреи*, p. 257. Taip pat žr. 1555 m. LDK žydų skundą, kad Kijevo miestiečiai draudžia žydams prekiauti su sąlyga, jeigu jie neapsistos svečių namuose, žr. С. А. Бершадский, *Документы и регесты*, t. 2, nr. 52, p. 227. Miestiečių reikalavimas buvo ne tik susijęs su žydų prekybos suvaržymais, bet ir atspindėjo jų judėjimo laisvės apribojimą miesto teritorijoje, kuriuo galbūt siekta užkirsti kelią miestiečių atmintyje dar gyvai „judaizavimo“ praktikai. Nors tai tik prielaida, minėtajame skunde LDK žydai prašė karaliaus juos apginti nuo fizinio smurto ir grasinimų iš Kijevo miestiečių pusės. Galbūt šią stačiatikių neapykantą žydams galima traktuoti kaip XV a. antrosios pusės įvykių pasekmę.

klausimą, kada LDK valdžia sužinojo apie šiuos įvykius? Palankiausias laikas šioms žinioms iškilti į dienos šviesą buvo Ldk Aleksandro Jogailaičio ir maskvietės Elenos vedybos. Jau vien tai, kad santuoka buvo sudaryta tarp skirtingas krikščionybės kryptis išpažįstančių asmenų, taip pat ilgos priešvedybinės diskusijos dėl Aleksandro įsipareigojimo neversti kunigaikštietės priimti katalikų tikėjimą, galėjo išprovokuoti platesnes diskusijas religiniais klausimais po vedybų ceremonijos Vilniuje. Tikėtina, kad šių diskusijų fone buvo kalbama ir apie naują „žydų ereziją“ Maskvoje ir jos sąsajas su LDK. Tikėtina, kad tai galėjo suteikti rimtą pretekstą tokiems žmonėms, kaip Vilniaus vyskupas Vaitiekus Taboras ir valdovo sekretorius Erazmas Ciolekas, imtis griežčiausių priemonių prieš žydus ir įtikinti Aleksandrą pasekti Ferdinando ir Izabelės pavyzdžiu.

Išvados

XV a. ir ypač antroji pusė Europos žydų istorijoje pagrįstai gali būti vadinama egzodo amžiumi. Elgetaujančių vienuolių, pranciškonų ir dominikonų, veikla smarkiai prisidėjo prie neapykantos žydams augimo ir antižydiškų nuotaikų sklaidos Europoje. Žydų išvarymas iš Ispanijos 1492 m. buvo pirmas valstybės sankcionuotas prievartos aktas prieš žydus, kurio priežastis buvo religinė. Ferdinandas ir Izabelė tapo pavyzdžiu kitiems Europos valdovams, kaip reikia ginti katalikybę. Ši žinia iš Pirėnų pusiasalio XV a. pabaigoje pasiekė ir tolimąją Maskvą, taip pat greičiausiai buvo žinoma ir LDK.

Įvertinus LDK žydų išvarymo istoriografines hipotezes, galima skirti religinę, ekonominę ir politinę banicijos paskelbimo LDK žydams argumentaciją. Atsižvelgdami į pasirinktą metodologinę prieigą, istorikai pabrėžia religinį, ekonominį arba politinį motyvą, kaip esminę išvarymo priežastį, arba įrodinėja, kad žydų išvarymą nulėmė šių motyvų sąveika.

Sprendimas išvaryti iš LDK žydus priimtas 1495 m. vasario–kovo mėnesį Vilniuje, o praktiškai įgyvendinti pradėtas jau balandį, tai liudija Kijevo rabino Mozės ha-Goleh pasakojimas apie Lietuvos žydų tremtį. Greičiausiai sprendimas išvaryti iš LDK žydus subrendo Vilniaus vyskupo Vaitiekiaus Taboro bei valdovo raštininko ir sekretoriaus Erazmo Cioleko aplinkoje. Jiems galėjo pritarti ir Aleksandro Jogailaičio brolis kardinolas Frydrikas, pagarsėjęs Krokuvoje savo antijudaistinėmis pažiūromis. Abejotina, kad šis sprendimas rėmėsi asmenine Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro nuomone.

Judaizuojančiųjų erezijos Naugarde ir Maskvoje pradininkas buvo Kijevo žydas Scharija, kuris 1470 m. atvyko į Naugarą su kunigaikščio Mykolo Olelkaičio palyda. Šis Scharija tapatus XV a. Kijeve gyvenusiam žydui Scharijai, kuris iš hebrajų į rusėnų kalbą išvertė filosofinius, astronominius ir religinius traktatus. Tikėtina, kad

vertimo sumanymą rėmė Olelkaičiai, o juo galėjo būti suinteresuoti ir kiti LDK stačiatikiškose žemėse gyvenę didikai, pavyzdžiui, Ivanas Soltanas.

Galima daryti prielaidą, kad XV a. antrojoje pusėje Kijeve buvo susiformavęs analogiškas Naugardui ir Maskvai „judaizuojančių judėjimas“, tačiau šaltiniuose jis nėra paliudytas dėl skirtingo LDK ir Maskvos stačiatikių požiūrio į pagrindinę šio judėjimo figūrą – žydą Schariją. LDK jis buvo tapatinamas su filosofu, o Maskvoje vadinamas eretiku ir naujos „žydų erezijos“ pradininku.

Kijevo žydo Scharijos atliktų vertimų iš hebrajų į rusėnų kalbą tikslas greičiausiai buvo susijęs su mesianistinėmis žydų pranašystėmis, veikiamomis Bizantijos žydų literatūros tradicijos. Šiame kontekste ypatingas dėmesys skiriamas prozelitams, perėjusiems į judaizmą. Kaip tik jie turėjo suvaidinti lemiamą vaidmenį atpirkimo procese. Todėl galima prielaida, kad Kijevo žemėse XV a. antrojoje pusėje buvo paplitęs judaizavimo fenomenas.

Maskvos caro Ivano IV rašte 1550 m. išsakyti priekaištai dėl judaizuojančių LDK žydų ir nežinomo Lenkijos žydo analogiški kaltinimai (1539–1540 m.) netiesiogiai patvirtina tokios praktikos egzistavimą. Todėl galima formuluoti hipotezę apie žydų išvairo iš LDK ryšį su XV a. antrojoje pusėje paplitusiu judaizavimo fenomenu. Palankiausias metas LDK valdžiai sužinoti apie šį reiškinį buvo Aleksandro Jogailaičio ir Maskvos kunigaikštystės Elenos vedybos, kuomet Vilniuje buvo daug LDK didikų ir Maskvos bojarinų. Tikėtina, kad šios žinios ir tapo pretekstu išvairyti LDK žydus.

WHY IN 1495 JEWS WERE DRIVEN AWAY FROM THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA? ON THE LINKS OF THE EVICTION OF JEWS TO THE MOVEMENT OF JUDAIZING HERESY

Arvydas Maciulevičius

Summary

The author of this article strives to answer the question whether the eviction of the GDL Jews could have been predetermined by the activities of the movement of Judaizing heresy in the second half of the 15th century. The text analyses the preceding historiography related to the eviction of the GDL Jews and dwells on the author's reasoning, seeking to bring out the European contexts of the eviction of Jews, exhibit the environment in which the decision of such eviction was made and disclose its key spearheads.

The fate that awaited the Jews of the GDL in 1495 was similar to that which awaited their coreligionists in Spain in 1492, i.e. full-scale extrusion from the territory of the state.

The absolute majority of Jews withdrew from the territory of the country with only an insignificant number of adherents of Judaism undergoing baptism which granted them the right to reside in the territory of the GDL and continue their previous economic activity. Jews evicted from the GDL found shelter in the Kingdom of Poland, which was under the rule of Alexander Jagiellon, and settled close to the borders of the GDL in hope that the eviction law would be repealed shortly. In 1503, i.e. after eight years, the GDL Jews were allowed to return to their former places of residence.

Assessment of the historiographical hypotheses of the eviction of the GDL Jews allows the distinction between religious, economic and political reasoning behind the banishment of the GDL Jews. Based on the selected methodological approach, historians emphasize the religious, economic or political motives as the principal cause of eviction, or try to prove that the extrusion was determined by interaction of the above-listed motives.

In historiography the eviction of Jews from the GDL hitherto has not been associated with the escalation of the so-called movement of Judaizing heresy in Novgorod and Moscow, allegedly initiated by Jew Skharyyah of Kiev who in 1470 came to Novgorod in the entourage of Prince Mikhailo Olelkovich and disseminated the “new heresy” there. Being fierce opponents of the heresy, the Archbishop of Novgorod Gennady and the Superior of the monastery of Volokolamsk Joseph Volotsky decidedly associated the movement with Jews and the “Jewish way of thinking”.

Modern historiography comprehensively analyses the project of text translation from the Hebrew to Ruthenian language pursued in the second half of the 15th century in the environment of the Rabi Moses ben Jacob ha-Goleh of Kiev and the learned Jew Skharyyah of Kiev which evidences their relations with the movement of Judaizing heresy in the State of Muscovy. Some researchers make an assumption that such project could have hardly been carried out without the commission of the local Orthodox church of the GDL which was concerned with the translation of philosophical, astronomic, mathematical and medicinal texts into the Ruthenian language. Therefore it is assumed that the translation project was commissioned by princes Olelkovich of Kiev. The learned Orthodox nobleman Ivan Soltan, characterized as “book lover”, might also have been interested in the said texts.

Thus an assumption can be made that by the second half of the 15th century “movement of Judaizing heresy”, analogous to that of Novgorod and Moscow, had formed in Kiev, however, it is not evidenced in sources due to differences in the attitude of the Orthodox church of the GDL and Moscow towards the central figure of the movement – Jew Skharyyah. In the context of the GDL he was identified as a philosopher, whereas in Moscow the Jew was referred to as heretic and pioneer of the new “Jewish heresy”.

The goal of the translations from Hebrew to the Ruthenian language conducted by Jew Skharyyah of Kiev was likely to be related to the messianistic Jewish prophesies, influenced by the literary tradition of Byzantine Jews. In this context proselytes who converted to Judaism were bestowed the greatest share of attention. They were allocated the decisive role in the process of Redemption. Thus an assumption can be made that in the second half of the 15th century the phenomenon of Judaism was widely spread in the territories of Kiev.

Several GDL and Muscovite sources dating back to the 16th century evidence the indirect link between the activities of learned Jews of Kiev in the second half of the 15th century in the western territories and possible manifestations of the Judaizing heresy. Accusations

of Judaizing heresy thrown by an unidentified Polish Jew at the GDL Jews in 1539 and reproaches pertaining to the GDL Jews involved in the Judaizing heresy expressed in the letter sent by the Tsar of Muscovy Ivan IV in 1550 indirectly corroborate the existence of such practice. Therefore, a hypothesis associating the eviction of Jews from the GDL and the phenomenon of the Judaizing heresy rampant in the second half of the 15th century can be drawn.

The most favourable time for the GDL administration to learn about the proselytism of Jews was the marriage of Alexander Jagiellon to Princess Helena of Moscow when Vilnius was swarming with noblemen of the GDL and boyarins of Muscovy. It is likely that this news served as the pretext for the eviction of Jews.

An assumption can be made that Alexander Jagiellon was instigated to drive the Jews out of the GDL by graduates of the Academy of Krakow that the sovereign confided in – the Bishop of Vilnius Vaitiekus Taboras and the Sovereign's secretary Erasmus Ciolek.